

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

КОБИРИНКА ГАЛИНА СТЕПАНІВНА

УДК 811.161.2'28:801.612

**НАГОЛОС У СТРУКТУРУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО
ДІАЛЕКТНОГО КОНТИНУУМУ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН України,
директор Інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глуховцева Катерина Дмитрівна,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
завідувач кафедри української філології та
загального мовознавства;

доктор філологічних наук, професор
Мартінова Ганна Іванівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики;

доктор філологічних наук, професор
Руснак Наталія Олександрівна,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, професор кафедри
сучасної української мови.

Захист відбудеться 12 травня 2021 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті Інституту української мови НАН України (<https://iul-nasu.org.ua>).

Автореферат розіслано « » квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Діалектна мова як одна з основних форм національної мови, що акумулює та відображає мовно-духовний код народу, його етнічної самобутності, як інструмент ідентифікації людини в інформаційному просторі у ХХІ ст. перебуває в центрі уваги мовознавців. Цьому сприяє зміна наукової аксіології – сприймання діалектів як феномену природного функціонування мови, джерела збагачення літературної мови, пізнання історії мови, етнопсихології.

Українська діалектологія, розвиваючись у синхронному і діахронному аспектах, має значні теоретико-практичні здобутки у вивченні фонетичних, морфологічних процесів, лексико-семантичної організації слів, ареалогічних співвідношень і взаємозв'язків, про що свідчать численні дескриптивні, лінгвогеографічні, лексикографічні, текстграфічні праці Ф. Т. Жилка, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, К. Ф. Германа, П. Ю. Гриценка, І. В. Сабадоша, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої, Н. О. Руснак, Лесюка М. П., Г. Л. Аркушина, Л. Д. Фроляк, В. М. Мойсієнка, А. О. Колесникова та ін. мовознавців.

До сьогодні створено велику, якісно нову емпіричну базу української діалектології, яка є підґрунтям для формулювання і розв'язання складних проблем сьогодення, зокрема створення кадастру діалектних явищ і їх наукової інтерпретації; здійснення зіставного та історико-типологічного аналізу діалектних явищ у національному та загальнослов'янському просторах; укладання зведеного словника українських діалектів.

Методологічною основою діалектологічних досліджень слугує теза П. Ю. Гриценка про те, «що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен»¹.

В українській діалектології не дослідженою залишається акцентологічна система, її особливості в говірках, тенденції рухомості / нерухомості наголошування, чинники зміни наголосу в діалектному мовленні. Відсутність емпіричної бази діалектної акцентології унеможлиблює простежити процеси становлення акцентних явищ, формування тенденцій і закономірностей наголошування в українській літературній мові.

Діалектне наголошування в різних говірках спорадично привертало увагу мовознавців. Із різною повнотою окремі аспекти діалектного наголошування розглянуто в студіях І. С. Свенціцького, Б. В. Кобилянського, С. Рабій, П. П. Чучки, А. Д. Очеретного, І. Ф. Омеляненка, Я. О. Пури, Г. П. Клепікової, З. Штібера, К. Дейни, Я. Рігера, В. П. Латти, Д. Г. Гринчишина, П. Є. Ткачука, Н. Й. Марчук, О. Ковач, К. М. Іваночка,

¹ Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ, 2014. С. 145.

В. П. Кирилича, Г. С. Кобиринки, Д. А. Марєєва, М. В. Гнатюк, Г. В. Сікори та ін.

Попри вагомість попередніх досліджень про діалектний наголос, актуальною проблемою в сучасній україністиці досі є характеристика акцентуаційного явища в просторі, пояснення цінності локалізованих фактів наголошування в говірках, їх значення у структурі говірки, говору, наріччя. Сьогодні важливим завданням є не лише окреслення ареалів функціонування визначеного явища, а й доповнення, уточнення його наукової інтерпретації. Відсутність ґрунтовних досліджень діалектної акцентології спонукає до дослідження наголосу як структурної одиниці, з'ясування релевантних рис і процесів, які репрезентують діалект як цілість. Цінними для вивчення української діалектної акцентуації є говірки всіх трьох наріч, адже в кожному з них можна виявити архаїчні риси, ступінь їх збереження, а також наслідки впливів інших діалектів, мов.

Інша проблема українського мовознавства – парокситонеза в українському континуумі, її функціонування на тлі вільного, рухомого наголосу, генеза цього явища. У сучасному мовознавстві відсутня єдина інтерпретація постання парокситонного наголошування в українському мовному просторі. Очевидним є те, що назріла потреба у створенні спеціальних праць про діалектну акцентологію. Теоретичним підґрунтям узагальнювальної праці про діалектний наголос стали вагомні здобутки в царині слов'янської акцентології в цілому (праці Г. Гірта, Ф. де Сосюра, Х. Станга, Є. Куриловича, В. М. Ілліча-Світича, В. А. Диббо, А. А. Залізняка, В. В. Колесова, С. Л. Ніколаєва, Р. В. Булатової, Г. І. Замятіної та ін.) й української історичної та сучасної акцентології зокрема (праці О. О. Потебні, І. І. Огієнка, Л. А. Булаховського, З. М. Веселовської, В. Г. Складенка, В. М. Винницького, Н. Ф. Клименко, В. Б. Задорожного, П. В. Мацькова, Б. Р. Пристая, К. М. Іваночка, С. С. Пономаренка), у яких висвітлено становлення акцентології як науки, окреслено її основні закони, реконструйовано акцентуацію різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребою дослідити діалектний наголос як чинник формування архітекtonіки українського діалектного простору, його диференціації, оскільки, по-перше, для створення повного опису діалекту як системи необхідні ґрунтовні відомості про всі її рівні; по-друге, комплексне дослідження словесного діалектного наголосу поглиблює розуміння фонетики, морфології, лексикології та стилістики; по-третє, свідчення про український діалектний наголос слугує цінним матеріалом для порівняльно-історичних студій слов'янських мов, зокрема акцентології; по-четверте, опис варіювання наголосу в говірках пояснює закономірності кодифікації акцентної норми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами «Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0110U002450), «Діалектне явище в континуумі національної мови та міжмовних зв'язках» (номер державної реєстрації 0115U002255), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (номер державної реєстрації 0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 9 грудня 2014 р.).

Мета дисертаційної праці – дослідити роль наголосу в диференціації українського діалектного континууму; виявити і пояснити різноманітні риси наголошування в різних сегментах структури діалектів; визначити акцентуаційні риси, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких завдань:

- схарактеризувати історичне підґрунтя акцентології як окремого розділу мовознавства та її термінологічного апарату;
- узагальнити спостереження мовознавців щодо особливостей наголошування в українських говірках;
- визначити джерельну базу для дослідження діалектної акцентології;
- розробити прийоми укладання програми-питальника для збирання матеріалу з діалектної акцентології;
- визначити акцентуаційні риси, які диференціюють український діалектний простір, укласти їх реєстр;
- проаналізувати парокситонезу як акцентуаційне явище на тлі вільного, рухомого наголосу в українському діалектному просторі;
- дослідити природу постання акцентуаційних рис словоформ різних граматичних класів та морфемної будови;
- визначити чинники, які можуть впливати на рухомість наголосу;
- зіставити сучасні акцентні типи окремих класів словоформ із праслов'янськими акцентними парадигмами;
- з'ясувати роль наголосу як диференційного засобу в граматиці, лексиці;
- змоделювати акцентуаційні портрети українських говірок;
- виявити літературно-діалектну взаємодію на акцентуаційному рівні.

Об'єкт дослідження – українське діалектне мовлення.

Предмет дослідження – наголошування у словоформах різних граматичних класів та морфемної структури в українських діалектах.

Джерелами дослідження слугували лінгвогеографічні, лексикографічні, дескриптивні праці про українські діалекти; записи

діалектного мовлення 1996–2014 рр., матеріали фонотеки діалектного мовлення відділу діалектології Інституту української мови НАН України; дослідження з історичної акцентології, зокрема Л. А. Булаховського, В. Г. Скляренка, В. М. Ілліча-Світича, В. В. Колесова, де представлено реконструкцію праслов'янських акцентних парадигм; для виявлення віддзеркалення діалектного підгрунтя в працях поч. ХХ ст. опрацьовано граматику С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Грамматика руської мови» (1914), словник Є. Желехівського та С. Недільського «Малоруско-німецький словар» у 2 т. (1886), Б. Грінченка «Словарь української мови» (1907–1909) у 4 т., а також альманах «Хата» за редакцією П. Куліша (1860).

Методи дослідження. Для інвентаризації та опису одиниць аналізу використано *описовий* метод; для зіставлення виявлених сучасних акцентних типів із реконструйованими праслов'янськими акцентними парадигмами – *порівняльно-історичний* метод; для дослідження поведінки наголосу в монологічному мовленні застосовано *текстологічний аналіз*; для з'ясування поширення функціонування акцентуаційного явища чи риси в українському континуумі – *ареалогічний* метод.

Системний аналіз здійснено за реєстром акцентуаційних явищ. Більшість лексем для спостереження виявлено на підставі суцільної вибірки з діалектного тексту; деякі лексеми дібрано з огляду на їх фіксацію в різноаспектних діалектних працях, пам'ятках писемності та дослідженнях українських говірок.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше з'ясовано роль наголосу у формуванні диференціації українського діалектного континууму, утворенні й функціонуванні говірки як окремої діалектної системи; визначено реєстр акцентуаційних явищ, які інтегрують та диференціюють український діалектний простір; простежено розвиток тенденцій наголошування в просторі та часі; визначено чинники – внутрішньомовні (фонетичні, морфологічні) і позамовні (прагматика, вплив літературної мови, діалектів, вікова характеристика діалектоносіїв), які впливають на мовну практику діалектоносіїв; розроблено прийоми укладання акцентологічного питальника; увиразнено значення діалектних свідчень у нормуванні літературного стандарту, закріпленні регіональних акцентних рис як загальнонародних нормативних.

Теоретичне значення роботи полягає у визначенні ролі наголошування у формуванні структури діалектного континууму; у поглибленні теорії та методології дослідження діалектів; у розвитку прийомів вивчення діалектної акцентуації; в оцінці чинників змін місця наголосу в словоформі; в уточненні визначення парокситонного наголошування, його місця на тлі рухомого наголошування.

Практичне значення. Теоретичні узагальнення дисертації можуть бути використані для створення нових праць з української діалектології, акцентології, для написання підручників для університетів, у викладанні курсів «Українська діалектологія», «Українська мова», «Українська акцентологія», розробленні спецкурсів і спецсемініарів із «Діалектної акцентології»; для укладання сучасних нормативних словників і словників українських народних говорів; для уточнення та обґрунтування сучасних акцентуаційних норм літературної мови. Укладений акцентологічний питальник може слугувати для збирання та опрацювання діалектного матеріалу.

Особистий внесок здобувача полягає в опрацюванні діалектних матеріалів, їх теоретичному осмисленні; здійсненні системного опису ролі наголосу у структуруванні українського діалектного континууму. Авторка самостійно збрала, систематизувала, описала діалектний матеріал, сформулювала наукові положення, зробила висновки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: «Лінгвістичний атлас: проблеми створення та інтерпретації» (м. Львів, 2005), «Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах» (м. Луцьк, 2006), «Мовне й культурне явище в діалектному просторі» (м. Львів, 2007), «Діалектне суміжжя як об'єкт діалектологічних досліджень» (м. Умань, 2007), «Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі» (м. Київ, 2008), «Актуальные проблемы русской диалектологии и исследования старообрядчества» (м. Москва, 2009), «Північноукраїнське наріччя в історії української мови» (м. Житомир, 2010), «Слобожанська бесіда» (м. Луганськ, 2010), «Фразеологізм і слово у тексті і словнику» (м. Дрогобич, 2010), «Діалект у лінгвокультурологічному просторі» (м. Дрогобич, 2010), «Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов'янському тлі» (м. Київ, 2013), «Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст» (м. Київ, 2014), «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (м. Мюнхен, 2015), «Актуальні проблеми діалектології. Діалект і пам'ятка» (м. Львів, 2015), «Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе» (м. Москва, 2015), «Походження й розвиток української мови та її говорів» (м. Житомир, 2015), «Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекнології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії» (м. Київ, 2016), «Лінгвалізація світу» (м. Черкаси, 2016), «Грищенківські читання» (м. Ніжин, 2016), «Ареалогія й ономастика» (м. Ужгород, 2016), «Наукові діалектологічні читання пам'яті професора Миколи Никончука» (м. Житомир, 2017), «Збереження і розвиток української мови в лінгвально неоднорідних регіонах

України» (м. Ізмаїл, 2017), «“Культура слова” і час: до 50-річчя видання» (м. Київ, 2017), «Українська термінологія і сучасність» (м. Київ, 2019), «Актуальні проблеми дослідження говірок у контексті сучасної мовної ситуації в Україні» (м. Глухів, 2019), «Діалектний часопростір. Світлої пам’яті Наталі Хобзей» (м. Львів, 2019), «Слов’янські діалекти в синхронії та діахронії» (м. Київ, 2019), XXIII Круглий стіл зі слов’янської діалектології (ZOOM; 2020), «Слобожанська бесіда – 13. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності» (Microsoft Teams; м. Старобільськ, 2020), «Діалект: статус, евристичний потенціал, прагматика» (Київ, 2020), «Język w regionie – region w języku IV» (Microsoft Teams; Poznań, 2020).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 51 наукових працях, із них: індивідуальна монографія «Українське діалектне наголошування: об’єкт і прийоми пізнання» (Кам’янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2020. 392 с. 22,79 ум. друк. арк.); 21 опубліковано у виданнях, визначених ДАКом України як фахові, 9 статей опубліковано в закордонних виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації 14 статей, 6 тез доповідей.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаної наукової літератури та переліку опрацьованих джерел (387 позицій), переліку умовних скорочень, переліку населених пунктів, у яких авторка збирала діалектний матеріал, та додатків: Додаток А. Акцентологічний питальник; Додаток Б. Кадастр акцентуаційних явищ. Загальний обсяг праці становить 433 с., обсяг основного тексту – 386 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й завдання, визначено об’єкт і предмет, з’ясовано теоретичне та практичне значення роботи, наукову новизну, окреслено джерельну базу, методи дослідження, визначено особистий внесок автора, подано відомості про апробацію здобутих результатів, структуру дисертаційної праці.

У **першому розділі «Акцентуація як розділ мовознавства»** узагальнено праці про акцентуацію в пізнанні структури і генези української мови; звернено увагу на шляхи розвитку термінологічної підсистеми акцентології як розділу мовознавства; визначено критерії діалектного розмежування українського діалектного простору за ознакою наголошування; схарактеризовано аспекти дослідження словесного наголосу, запропоновано прийоми дослідження діалектного наголосу.

Зазначено, що в кожен період розвитку лінгвістики було своє розуміння наголосу як складної суперсегментної одиниці мови. Дослідники ставили за мету сформулювати правила визначення місця наголосу в слові / словоформі. Це завдання актуальне й досі, його реалізація передбачає докладне вивчення наголосу в мовленні та структурі мови.

Мовознавці усвідомлювали роль наголосу у визначенні самотності української мови, адже виразна акцентна система відрізняє її від інших слов'янських мов, про що свідчать дослідження О. О. Шахматова, О. О. Потебні, В. Курашкевича, Т. Лер-Сплавінського, І. І. Огієнка, Л. А. Булаховського, З. М. Веселовської, В. Г. Складенка, В. М. Винницького, Я. Рігера, З. Тополінської, І. Ю. Гальчука, В. Б. Задорожного, С. С. Пономаренка, А. А. Зинякової, Л. П. Гнатюк та ін.

Наголос в українській мові став предметом як синхронного, так і діахронного дослідження, однак, попри вагомий доробок дослідників історичної та сучасної акцентології, низка важливих питань залишилася не розв'язаною. Докладної спеціальної уваги потребує діалектний наголос, який є однією з релевантних рис українського діалектного простору. Спостереження над діалектною акцентуацією були здебільшого спорадичними й охоплювали фонетичний та морфологічний рівні.

У період зародження української діалектології наголос характеризували як складник фонетики, чинник зміни якості голосних звуків. Зокрема, це відображено в працях К. П. Михальчука «Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины» (1872), В. М. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923). Серед зіставлених даних найбільш характерною ознакою українських говорів і їх диференціації дослідники називали особливості вимови голосних *e*, *o*, *i* залежно від наголосу, їх рефлексії, а також редуцію голосного в кінці слова і між приголосними в карпатських говірках (*бѣр'²*, *хѣд'*, *вѣз'*, *бѣр'ме*, *хѣд'ме*, *бѣр'те*, *хѣд'те*, *вѣз'те* і *бері́*, *ході́*, *возі́*, *бері́мо*, *ході́мо*, *бері́те*, *ході́т'*, *возі́т'*); редуцію ненаголошених голосних, які стоять перед чи після наголошеного складу (*дѣрву*).

Дослідники здебільшого обмежувалися виявом у діалектному мовленні розподілу наголосової сили між складами, протиставляючи наголошеним голосним ненаголошені (О. Брох, І. Зілінський, Т. Лер-Сплавінський, С. Смаль-Стоцький, І. А. Панькевич, О. Б. Курило та ін.), що перевіряли інструментально (В. М. Брахов).

Згодом спостереження над наголошуванням мовознавці вивчали за словоформами окремих частин мови, звертаючи увагу на наголошування у словоформі та словотворенні (Я. О. Пура, П. П. Чучка, Д. Г. Гринчишин, П. Є. Ткачук, Н. Й. Марчук, І. Ф. Омеляненко, А. Д. Очеретний та ін.). Об'єктом дослідження здебільшого були говірки південно-західного наріччя. Основною метою була фіксація наголошування в повнозначних частинах мови (іменниках, прикметниках, займенниках, дієсловах, а також їхніх окремих граматичних форм) та виявлення найтиповіших, малопоширених акцентних особливостей у говірках (*му'рован'е*, *му'л'ер*, *'мого*, *'вуз'кий*, *'б'ілен'кий*, *'люблю*).

² Збережено графіку цитованих джерел.

Акцентні особливості українських діалектів у фонетичному і морфологічному аспектах виявилися такими виразними, що дослідники не тільки констатували протиставності в наголошуванні словесного й синтагматичного наголосу, а й намагалися членувати український діалектний простір: на підставі синтагматичної акцентуації (І. Зілинський, Л. М. Коць-Григорчук); на підставі словесного наголосу (В. П. Латта, І. Ф. Омеляненко, Я. Рігер, З. Ганудель, І. Г. Матвіяс, О. Ковач).

Критерії, які лягли в основу діалектного розмежування українського діалектного простору за ознакою наголошування, базувалися на аналізі діалектного наголосу у фонетичному та морфологічному аспектах, зокрема:

– на принципі протиставлення наголошеного / ненаголошеного складів, який сформулював В. М. Ганцов; квантитативно-акцентологічна характеристика уможливила виділити і протиставити північні та південні українські діалекти;

– на характерові наголосу, за яким виділили говори з рухомим і нерухомим наголосом (І. Г. Верхратський, М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков); цей самий критерій використано як диференційну ознаку в протиставленні української, російської та білоруської мов (О. О. Шахматов, А. І. Соболевський).

За словесним наголосом діалектологи диференціювали український діалектний простір, зокрема:

– *виокремлювали говір* як мовно-територіальну одиницю з-поміж інших українських говорів; за характером наголосу і якістю голосних звуків виділяли кілька типів говорів: а) із постійним наголосом, де всі голосні короткі, а наголошений трохи довший, – надсянський, лемківський і західна частина закарпатського говору; б) із рухомим наголосом, де виразним є подовження наголошених голосних, – говірки Холмщини, волинський, подільський говори; в) із рухомим наголосом та сильнішим подовженням наголошеного голосного – наддніпрянські говори, особливо на схід від Дніпра (І. Зілинський);

– *ділили український діалектний простір на східну і західну частини* за наголошуванням особових та інфінітивних форм дієслів (*ходжу, при'несла, не'се́мо, не'се́те, 'нести, 'була, 'було, 'були – хо'дю, принес'ла, несе'мо, несе'те, нес'ти, бу'ла, бу'ло, бу'ли*) (А. Ю. Кримський, В. М. Ганцов);

– *протиставляли наріччя*: південно-західне і частково північне південно-східному за місцем наголосу форми 1-ї ос. одн. дієслів теперішнього часу (*'пишу, 'люблю – пи'шу, люб'лю*), двоскладових інфінітивних форм (*'везти, 'нести – вез'ти, нес'ти*), форми род. відм. одн. присвійних займенників (*'мого, т'вого – мо'го, тво'го*), за наголосом окремих іменників (*кро'пива – кропи'ва*) (Ф. Т. Жилко, І. Г. Матвіяс, а також відображено на к. 316, т. 1 «Атласу української мови» – далі АУМ);

– *розмежовували говір* на східну й західну частини за наявністю чи відсутністю парокситонного наголошування: надсянський говір («Atlas gwag bojkowskich» – далі AGB), говірки Закарпатської області (Й. О. Дзензелівський), українські говірки Східної Словаччини (В. П. Латта, З. Ганудель);

– *виділяли різні групи говірок правобережної Черкащини*, зокрема: а) *наддніпрянську групу говірок* за наголошуванням іменника у наз. відм. одн. *приск'рино́к*; б) *північно-східну групу* за наголошуванням іменників у наз. відм. одн. *к'вартух*, *'обрус (об'русок)*; в) *західну зону правобережночеркаських говірок* за наголошуванням іменників у наз. відм. одн. *це'бер*, *пра'ник*; г) *східну зону* за наголошуванням іменника у наз. відм. одн. *кروطи'ва* (Г. І. Мартинова);

– *проводили межу* між подільськими і волинськими говірками за наголосом в окремих іменниках (*'руно* і *ру'но* – *'руно* – І. Г. Матвіяс);

– *виділяли смугу перехідних говірок* від південно-західних до південно-східних на підставі наголосу іменників у формі род. відм. мн. (*чере'шень*, *гро'шей*) та неозначеної форми дієслів (*'нести*, *'везти*), що є однією з головних ознак південно-західного наріччя; за цією рисою І. Ф. Омеляненко відносить колишню Звенигородщину до смуги перехідних від південно-західних до південно-східних говорів, попри те що К. П. Михальчук майже всю Звенигородщину зараховував до південно-східних говорів;

– *ділили говори південно-західного наріччя* на дві групи на підставі синхронного опису акцентних типів іменників чол. р. колишніх *ѣ*-основ, *ї*-основ у південно-західних говорах у контексті рефлексії праслов'янських типів наголошування: 1) у яких переважає флексійний наголос – наддністрянські, частково надсянські, покутські, гуцульські, буковинські; 2) у яких переважає кореневий наголос – закарпатські, надсянські, частково бойківські говірки (О. Ковач).

Акцентну систему української мови, формування якої сягає праслов'янської епохи, вивчали в різних аспектах. У дослідженні праслов'янського наголосу В. Г. Скляренко виділяє два етапи: перший етап – класична (або традиційна) акцентологія, за своєю суттю фонетична; другий – морфологічна акцентологія. *Фонетична концепція* полягає у встановленні первісних складових інтонацій, розподіл яких був тісно пов'язаний із часокількістю та походженням складу (О. О. Шахматов, Л. А. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський, Н. Ван-Вейк, В. Г. Скляренко); *морфологічна* – у реконструкції праслов'янських акцентних парадигм – баритонованої, окситонованої, рухомої (Х. Станг, В. М. Ілліч-Світич, В. В. Колесов, В. А. Дибо, Р. В. Булатова, Г. І. Замятіна, С. Л. Ніколаєв). *Фонетико-морфологічна* – у реконструкції праслов'янських парадигм та поясненні фонетичних процесів (В. Г. Скляренко).

У сучасному східнослов'янському мовознавстві домінує *морфологічний принцип* аналізу акцентуації, який започаткували незалежно один від одного О. О. Потебня і Х. Станг. Водночас у дослідженні наголосу сучасної

української мови, як слушно зауважує В. М. Винницький, не можна обмежитися одним рівнем, оскільки «морфологічний аналіз не забезпечує повного опису й пояснення наголосу, а фонологічний аналіз принципово неможливий без морфологічного.

Ось чому наголос української мови визначається двома системами відношень: *морфологічних і фонологічних*»³.

Акцентно-фонетичний і акцентно-морфемний аналіз застосували автори колективної монографії «Морфемна структура слова». Такий підхід сприяв з'ясуванню залежності наголосу і фонетичних процесів від морфологічних особливостей парадигми. Спираючись на зв'язок наголосу з фонетикою, морфемікою та словотвором, П. В. Мацьків уважає за доцільне розрізняти рівні аналізу: *акцентно-фонетичний, акцентно-морфемний і акцентно-словотвірний*.

Ставлячи перед собою різну мету та завдання, акцентологи часто послуговуються прийомами зіставного аналізу: а) для підкреслення самотності української акцентної системи в порівняльно-історичному аспекті комплексно досліджують ті самі східнослов'янські пам'ятки, видані в різних місцях (І. І. Огієнко, С. С. Пономаренко, А. Ю. Полуєктова); б) для з'ясування тенденцій наголошування в сучасній українській літературній мові на матеріалі поетичних творів (Я. Рудницький, В. Г. Скляренко, З. М. Веселовська, В. М. Винницький, Р. С. Міджин, Л. І. Легка, М. С. Сачко та ін.).

В українській діалектології в дослідженні наголосової системи можна виділити фонетичний і морфологічний аспекти. Аналізуючи акцентні риси, діалектологи використовували лінгвогеографічний, описовий методи, елементи порівняльно-історичного; застосовували інструментальний аналіз, елементи квантитативного аналізу.

Лінгвогеографічний метод дослідники успішно апробують під час вивчення міжмовних, міждіалектних відношень на акцентному рівні, для визначення генези говірок, акцентного явища (І. О. Варченко, Л. М. Коць-Григорчук, Д. А. Марєєв).

За допомогою описового методу діалектологи вивчали зафіксовані на синхронному зрізі акцентуаційні явища в різних мовно-територіальних утвореннях (Я. О. Пура, П. П. Чучка, Д. Г. Гринчишин, П. Є. Ткачук, Н. Й. Марчук, І. Ф. Омеляненко, А. Д. Очеретний та ін.). Увагу дослідників привертало ті акцентуаційні риси, які вирізнялися на тлі літературно-нормативного наголошування відповідних форм, що й визначило прийом аналізу – зафіксовані явища розглядали в зіставленні з літературним стандартом та звертали увагу на ті акцентуаційні ознаки, які вирізняють говірку з-поміж інших. Водночас наголос може бути самодостатнім об'єктом

³ Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Бібльос, 2002. С. 29.

вивчення, а не лише супровідним в описі граматики говірок та в зіставленні з літературним стандартом. Такий підхід в аналізі діалектної акцентної системи застосувала Г. П. Клепікова, досліджуючи наголошування іменників та дієслів теперішнього часу в словозмінній парадигмі окремо взятої гуцульсько-покутської говірки (с. Саджава Івано-Франківської області); Г. С. Кобирилка – на матеріалі непохідних іменників бойківських говірок.

Вивчаючи роль наголосу в диференціації українського діалектного простору (зокрема українських діалектів карпатської групи), дослідники послуговувалися прийомом порівняльно-зіставного аналізу, що дозволило зробити висновок про те, що діалектна диференціація за ознакою наголошування не завжди збігається з членуванням українського діалектного простору за іншими структурними рівнями (Г. С. Кобирилка).

Елементи порівняльно-історичного методу дослідники використали для з'ясування динамічних процесів у наголошуванні; зокрема, виявлені акцентні типи (далі – а. т.) у говірках діалектологи аналізували на тлі праслов'янських акцентних парадигм (далі – а. п.) – баритонованої, окситонованої, рухомої (О. Ковач, Г. С. Кобирилка); аналізуючи наголошування в словозмінній парадигмі іменників, дослідники виділяли а. т. рухомого / нерухомого наголосу, релевантною ознакою яких була зміна місця наголосу: наголос на корені / наголос на флексії.

Принципи вивчення й опису діалектної акцентуації корелюють із принципами, методами дослідження акцентної системи літературного стандарту, водночас мають свою специфіку, яка полягає передусім в обізнаності, орієнтуванні дослідника в особливостях існування об'єкта вивчення в просторі й часі; діалектологи зважають не тільки на кодифіковану норму літературної мови, а й на ареал досліджуваної діалектної системи.

Головною метою і конкретними завданнями, які стоять перед дослідником, зумовлений і вибір прийомів роботи. У діалектології в цілому і в акцентології зокрема існує два основні підходи – ілюстративний і фронтальний; під час використання першого дослідники обмежуються наведенням прикладів-ілюстрацій, не вдаючись до широкого охоплення матеріалу; а під час використання іншого – звертають увагу на вияв досліджуваної риси чи тенденції в значній кількості слів, словоформ, що уможлиблює поглиблення характеристики мовного явища, її дистрибуції.

На підставі аналізу аспектів, прийомів вивчення наголосу як структурної одиниці запропоновано модель опису акцентуаційної системи говірки; методологічною основою аналізу є положення про системність мовних явищ, що передбачає їх аналіз у динаміці і взаємозв'язках.

У другому розділі «Український діалектний наголос: джерела вивчення» проаналізовано й проілюстровано евристичний потенціал діалектних джерел для дослідження словесного наголосу, його функцій і

значення у структурі говірки (діалектного простору); звернено увагу на діалектологічний питальник, його завдання, складові, доцільність використання під час збирання матеріалу; запропоновано засади укладання акцентологічного питальника.

Підкреслено, що першоосновою наукового аналізу є його джерело. Повноту, достовірність матеріалу, його системний аналіз, ґрунтовні об'єктивні висновки забезпечує правильно дібрана джерельна база дослідження.

Для різноаспектного вивчення української діалектної акцентної системи в синхронії та діахронії є чимало надійних діалектних, фольклорних, історичних джерел, кожне з яких, залежно від завдань та дослідницьких процедур, розкриває, увиразнює доповнює діалектну систему. У дослідженні докладно проаналізовано евристичний потенціал діалектних текстів, лінгвогеографічних, лексикографічних праць.

1. Діалектні тексти, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч, розкривають горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, адже в них поєднані різнотипні одиниці мови. У діалектних текстах представлено різноманітну інформацію про наголошування, що дає відповідь на питання: а) як наголос разом із флексією упорядковує парадигми слова і водночас розрізняє граматичні класи слів; б) про функції наголосу: лексико-граматичну, лексико-семантичну; в) про утворення акцентної єдності – нового фонетичного слова; г) про дію граматичної аналогії.

2. Лексикографічні праці, у яких усі слова, крім односкладових, подано з наголосом; нерідко в словниках представлено й акцентні варіанти, елементи граматичної характеристики реєстрових слів (здебільшого це форми род. відм. одн. та наз. відм. мн.), зафіксовано і розрізнення семантики за допомогою наголосу; акцентуаційна інформація в словниках представлена і в розлогіх ілюстраціях до вокабул.

Констатовано, що представлена в лексиконах граматична характеристика реєстрових слів допоможе: а) з'ясувати наявність / відсутність протиставлення в наголошуванні іменників в окремих відмінкових формах, що уможливить визначити тенденції рухомого / нерухомого наголосу в словозмінній парадигмі; б) чи є рід релевантною ознакою в наголошуванні прикметників; в) чи залежить наголошування від морфемної характеристики; г) виявити територіальну диференціацію мови на акцентному рівні; г) визначити функції наголосу; д) окреслити динаміку наголошування, якщо в словнику представлено інформацію про різні покоління мовців. Наприклад, у «Лексиконі львівському: поважно і на жарт» відображено лінгвальну інформацію про особливості наголошування носіями міської говірки різних поколінь, що засвідчує рух наголошування в часі.

3. Ареальна проєкція діалектного мовлення на картах АУМ охоплює наголошування слів різних граматичних класів. Здебільшого наголошування в АУМ подано як супровідний об'єкт картографування на фонетичних, морфологічних, лексичних картах, які, окрім основної інформації, відтворюють також наголошування, наприклад, лексична карта: «Кропива (*Urtica L.*)» – *кропи'ва* / *кро'пива* (т. 1, к. 316); фонетична: «Відповідники *ф* (*фартух*)» *фар'тух* – *'фартух* (т. 1, к. 99); морфологічна: «Родовий відмінок іменників *гості, гроші, коні*» – *гос'теї, гро'шеї, ко'неї* / *'гос'теї, г'рошеї, 'коней* (т. 1, к. 221); словотвірна: «Морфемна структура іменника *цебер*» – *'цебер* / *це'бер* (т. 1, к. 162); синтаксична: «Конструкція типу *у мене болить голова*» – *у 'мене* / *у ме'не* (т. 1, к. 280). Окреслені на картах ареали акцентних рис типологізовано на ізоглосних картах, зокрема північні (поліські) ареали визначено за наголошуванням іменника *ко'м'ір* та прикметників *'(в)уз'ки(ї)*, *'б'ілен'киї* (т. 1, к. 355; див ще т. 1, к. 95, к. 137; т. 2, к. 388–389); південно-західні – іменників *пра'ник, це'бер*; присвійних займенників у формі род. відм. одн. *'мого, т'вого*; дієслів II дієв. 1-ї ос. одн. теп. часу *'кошу, 'ношу* (т. 1, к. 372); південно-східні – дієслів I дієв. 1-ї ос. мн. теп. часу *не^(w)'семо*; ця риса острівними ареалами заходить аж за р. Тетерів до р-нів Житомирської, Київської обл., а також властива деяким говіркам Чернігівської обл. (т. 1, к. 383); східнополтавські – іменника *жайво'ронок* (т. 3, ч. 1, к. 142); подільсько-західностепові – іменників *пра'ник, це'бер*; форми род. відм. одн. присвійних займенників *'мого, т'вого*; форми мин. часу 3-ї ос. мн. *у'з'али* (т. 3, ч. 2, к. 146); подільсько-наддністрянсько-карпатські – дієслів 1-ї ос. одн. *'хожу, 'ношу* (т. 2, к. 397); карпатські – іменника *ко'черга* (т. 2, к. 406); ареали правобережжя і лівобережжя – іменника *ко'рови / коро'ви*: правобережна *коро'ви*, лівобережна – *ко'рови* (т. 1, к. 389; див. також т. 1, к. 151).

Зауважено, що лінгвістичні карти не охоплюють усієї різноманітності в наголошуванні слів, слівформ, які функціонують у діалектах, проте слугують важливим сигналом просторової диференціації / варіювання діалектного простору за цією ознакою; так само як і лексикографічні праці, у яких слово наведено у вихідній формі, а дані про наголошування в похідних формах словозмінної парадигми зрідка можна виявити за ілюстративним матеріалом. Це унеможливорює виявлення типу наголошування в словозмінній парадигмі, дослідження на рівні парадигм, окреслення ареалу повної словозмінної парадигми окремого а. т. Цю прогалину в системному пізнаванні словозміни значною мірою компенсує діалектний текст, у якому відображено реальні процеси мовлення, об'єктивно сформовані різноструктурні одиниці. Проте текст має інший суттєвий недолік: у ньому не відображено ареалу меж поширення мовної одиниці, тому окреслити ізоглосу акцентуаційного явища,

а також визначити його ядро і периферію на підставі тексту / зібрання текстів неможливо. Тому для вивчення наголошування як цілісної діалектної системи необхідне поєднання різних джерел; саме такий комплексний підхід допоможе виявити процеси акцентуації в їхньому причинно-наслідковому зв'язку.

Підкреслено, що сьогодні в записуванні діалектних матеріалів дослідники надають перевагу текстам, визнають текст *моделлю* досліджуваної говірки, а не програмам-питальникам, оскільки останні ґрунтуються на вже відомих важливіших мовних фактах, не завжди орієнтовані на нові явища чи риси. Водночас не втрачає своєї актуальності і збирання діалектного матеріалу за програмою-питальником, яка слугує дослідникові матрицею, еталоном у виборі необхідної лексеми чи граматичної форми для фіксування і дальшого аналізу. Реалізація такої дослідницької програми, на думку П. Ю. Гриценка, уможливить наблизити гносеологічну модель діалекту до його онтологічного портрета.

У розділі схарактеризовано структури програм-питальників для дослідження українських діалектів, представлення в них питань щодо виявлення акцентуаційних особливостей в українському діалектному просторі; констатовано факт відсутності спеціальної програми для фіксування акцентуаційних рис у діалектах. Спеціальну увагу зосереджено на тих програмах, які можуть бути основою акцентологічної програми-питальника («Програма» К. Михальчука і А. Кримського – «Программа для собирания особенностей Малорусскихъ говоровъ» (1910), у якій окремий розділ – «Удареніє» – присвячено наголосові; «Вопросник Общеславянского лингвистического атласа» (1965) – далі «Вопросник», за допомогою якого було зібрано й систематизовано ексклюзивний матеріал з усіх слов'янських мов). Закономірно, що у «Вопроснику» представлені явища просодії, які є інформативними у визначенні диференційних рис у просторі Славії, що уможлиблює пізнання відношення сучасної диференціації слов'янського континууму до праслов'янського стану. Зазначено, що не всі просодичні явища, передбачені «Вопросником», характерні для акцентних систем усіх слов'янських мов (наприклад, наявність / відсутність фонологічних інтонацій; фонологічної категорії довготи – короткості), саме тому в укладанні акцентологічної програми для українського діалектного континууму необхідно відштовхуватися від особливостей структури національної мови.

Зроблено висновок про те, що для здійснення системного аналізу української діалектної акцентної системи чи окремих її явищ доцільно комплексно формувати емпіричну базу дослідження. Кожне джерело по-своєму відтворює говірку, її мовленнєвий образ, особливості функціонування. Необхідність спиратися на джерела кожного із проаналізованих типів є самоочевидною. У фіксації діалектного матеріалу в цілому й акцентного

зокрема доцільно послуговуватись і програмою-питальником, яка виконує не лише практичну, а й теоретичну функції. Запропоновано концепцію укладання акцентологічного питальника, його структуру, питання, настанови, які уможливають зафіксувати й обґрунтувати тенденції розвитку мовної системи, її генезу, відтворити мовно-культурні коди, розкрити міждисциплінарний характер вивчення діалектів (Додаток А).

У третьому розділі «**Наголошування в українському діалектному просторі: іменний сегмент структури говірок**» обґрунтовано розуміння наголосу як невід'ємного елемента структури говірки; виявлено інтеграційні та диференційні ознаки в наголошуванні іменників, прикметників, числівників, займенників; укладено реєстр акцентуаційних рис, які є диференційними в українському діалектному просторі; проаналізовано тенденції наголошування в українському діалектному просторі; виявлено рефлекси праслов'янських акцентних парадигм у сучасних українських акцентуаційних типах за різними іменними частинами мови; з'ясовано чинники рухомості наголосу; визначено функції наголосу в українських говірках.

Методологічною основою здійсненого аналізу є положення про те, що класифікація вважається неповною, якщо ґрунтується лише на інтегральних або лише на диференційних ознаках. Аналізуючи наголошування іменних частин мови, керуємося настановою-аксіомою, що кожна говірка є системою з набором явищ, які ідентифікують її в межах говору, наріччя чи національного простору в цілому і водночас вирізняють лінгвокультурну спільноту; це уможливорює визначення акцентуаційних маркерів мовно-територіальних утворень та укладення кадастру релевантних акцентуаційних ознак.

Кожна частина мови має свої риси в граматичній структурі, що передбачає застосування різних прийомів дослідження наголошування до кожної з них. Для іменників – це визначення акцентуаційних типів та тенденцій у словозмінній парадигмі, бо саме в словозміні оприявнюється рухомість наголосу в іменниках. Для займенників щодо визначення рухомості / нерухомості наголосу важливим є спостереження над прийменниково-займенниковими конструкціями (*ме^нне – до ^лмене*); увага до такого явища посилена й тим, що рухомий наголос у прийменниково-займенникових конструкціях вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських мов і зближує її із сербською та хорватською; територіально-суміжні білоруська та російська мови таких переміщень наголосу не знають. Для числівників релевантне з'ясування наголосу у формі наз. відм. одн., оскільки в невимушеному діалектному мовленні рідко вживаються форми непрямих відмінків; у словозмінній парадигмі числівників характерне збереження місця наголосу вихідної форми. Для прикметників – визначення акцентуаційних

типів відповідно до того, яка морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення – є наголошеною, оскільки більшість із них похідні.

Рухомий / нерухомий наголос у словозміні іменника було визначено на підставі наголошування / не наголошування того самого сегмента слова – кореня, префікса, суфікса, закінчення, у межах тієї самої морфемі – того самого складу). За таким розподілом лексем було з'ясовано акцентні типи рухомого / нерухомого наголосу іменників. Нерухомий наголос непохідних та похідних іменників представлений чотирма акцентними типами: для непохідних – наголос може бути кореневим чи флективним; для похідних – кореневим, префіксальним, суфіксальним, флективним.

Переважній більшості непохідних іменників, які розподілені між п'ятьма акцентними типами, властивий рухомий наголос у словозмінній парадигмі іменника. Протиставлення за наголосом може відбуватися: а) між сегментами парадигми однини і множини: у відмінкових формах однини наголос на основі, а у відмінкових формах множини – на закінченні, або навпаки: у відмінкових формах однини наголос на флексії, а у відмінкових формах множини – на основі; б) а також у межах числової парадигми – однини або множини чи і однини та множини, що уможливило визначити особливість відмінкових форм, зокрема зн. відм. одн. іменників жін. р. I відм. (*зе^мл'а* – *'земл'у*), род. відм. мн. іменників жін. р. I відм. (*'вишн'а* – *ви^е'шен'*).

В українському діалектному континуумі з різною інтенсивністю оприявлені кілька тенденцій:

1) зберігати наголос вихідної форми у словозмінній парадигмі – наз. відм. одн.; розподіл іменників за схемами наголосу засвідчив, що в українських говірках функціонує чимала кількість різних за структурою іменників, які мають нерухомий наголос на основі. Ця тенденція найширше виявлена в говірках північного наріччя;

2) диференціювати відмінкові форми однини і множини: наголос із кореня в однині перенесений на закінчення в множині; така акцентуаційна ознака властива іменникам жін. р., чол. р., середн. р.

Тенденція переносити наголос із кореня на закінчення у формі наз. відм. мн. поширена в українських говірках (за винятком лемківських) усіх трьох наріч. Водночас спостережено, що ця тенденція є варіантною здебільшого в поліських (*к'в'етка* – *к'в'етки*, *'паска* – *'пask'i*), а також у деяких надсянських (*коⁿ'ійка* – *коⁿ'ійки*), бойківських (*'хата* – *'хати*) говірках, оскільки в них переважає тенденція зберігати наголос форми наз. відм. одн. Помічено, що іменники, у яких не переноситься наголос на закінчення у формі наз. відм. мн., кількісно поступаються тим, у яких діє тенденція диференціювати форми однини і множини за допомогою наголосу чи наголосу і закінчення.

Установлено, що диференціація за наголосом форм однини і множини іменників в українських говірках може відбуватися: а) у межах основи слова: у відмінкових формах однини наголос на першому (чи другому) складі основи, а у відмінкових формах множини наголос переноситься на другий (чи третій) склад основи; цей акцентний тип спостережено в іменниках чол. р. (*ангел* – *ангели*;) та середн. р. (*коле^uсо* – *ко^lлеса*); б) у межах основи і закінчення: у відмінкових формах однини наголос на корені, у відмінкових формах множини – на закінченні, що властиво іменникам усіх трьох граматичних родів (*церква* – *це^uрк^lви*); в) у відмінкових формах однини наголос на закінченні, у відмінкових формах множини – на корені; цей тип виявлено в іменниках жін. р. (*се^uст^lра* – *сестри*), середн. р. (*в^lік^lно* – *в^lік^lна*).

Зазначено, що перенесення наголосу на закінчення в множині відбувалося здавна, що засвідчили давні лексикони, зокрема цю рису зафіксовано в «Лексиконі» Памви Беринди (1627) – в іменниках жін. р. із суф. -к (*а*); в іменниках, що мають два приголосні перед закінченням. Попри все це, як зазначають дослідники історичної акцентології, перенесення наголосу на закінчення в множині з погляду праслов'янської мови є новим, що виникло на ґрунті української мови (І. І. Огієнко, Л. А. Булаховський, З. М. Веселовська). Поляризація форм род. відм. одн. і наз. відм. мн. охопила праслов'янську баритоновану а. п. (*баба*, *хата*), окситоновану а. п. (*б'іда*, *д'іра*, *труба*) і рухому а. п. (*пч^lла*, *ст'іна*).

Силу дії зазначеної вище тенденції з'ясовано на прикладі аналізу акцентуаційної поведінки іменників, запозичених із польської мови чи за її посередництва. Зазначено, що в процесі входження в українськомовне середовище з акцентною системою вільного, рухомого наголосу, на відміну від польської мови з фіксованим парокситонним наголосом, деякі іменники внаслідок дії тенденції до поляризації однини і множини змінили а. т. (*ба^lн'ек* – *бан'е^lки*, *лан* – *ла^lни*, *торба* – *тор^lби*), що свідчить про втягування до цього а. т. запозичених іменників. На підставі цього зроблено висновок, що для а. т. – перенесення наголосу з кореня на закінчення в множині – характерна внутрішня і зовнішня наповненість.

Водночас з'ясовано, що за допомогою наголосу і флексії в словозмінній парадигмі протиставлені й окремі відмінкові форми, зокрема: а) форми наз. і зн. відм. одн. (у відмінкових формах одн. і мн. наголос на флексії, крім форми наз. відм. одн. (назви істот) та форм наз. та зн. відм. одн. (назви неістот) з наголосом на корені; сюди належать іменники чол. р. з двоскладовою основою (*гар^lбуз*, *гарбу^lза* – мн. *гарбу^lзи*; *о^lрел* (*во^lрел*), *ор^lла* – мн. *ор^lли*); б) форма м. відм. одн.: у відмінкових формах одн. наголос на корені, крім форми м. відм. одн. з наголосом на флексії; сюди належать іменники чол. р. з однокладовою основою (*гн'ій* – *ўгно'йу*, *дим* – *ўди^lму*); в) форма род. відм. мн.: у відмінкових формах мн. наголос на флексії або корені, крім форми род. відм. мн. з

наголосом на вставному голосному (*'вишн'і – ви'шен', д'іу'ки – д'і'вок; зе"м'л'а – зи'мел', с'ім'їа – с'і'меї; не"в'їстка (ни'в'їстка) – не"в'їс'ток; в'ід'ро – в'і'де"р і 'в'іде"р*).

Окрім протиставлення відмінкових форм, за допомогою наголосу і флексії можливе розрізнення синтаксичних конструкцій: форм двоїни і форм мн. (*дв'і ве"р'бі – 'верби, дв'і ру'ки / ру'ц'і – 'руки*).

Зроблено висновок, що акцентні характеристики іменників залежать від їхніх граматичних ознак, а граматичні особливості передбачають акцентні. Рухомий наголос разом з афіксацією є засобом протиставлення граматичних форм слова. Якщо граматичні форми повністю збігаються, їх розрізнення відбувається за допомогою наголосу, який слугує засобом розмежування омонімічних граматичних форм: наз. відм. одн. та наз. відм. мн.; род. відм. одн. і наз. відм. мн. іменників; форми мн. і збірності тощо.

В аналізі наголошування **займенників** у діалектному просторі увагу зосереджено на прийменниково-займенникових конструкціях особових, зворотного займенників та на функціонуванні енклітичних форм займенників, які в українському діалектному континуумі досі функціонують у говірках південно-західного наріччя; як свідчать дослідження (А. А. Залізняк), енклітичні займенникові форми були властиві давньоруській мові, їх виявлено в пам'ятках давньої східнослов'янської писемності XI – XV ст., зокрема в берестяних грамотах, написаних живою розмовною мовою; ці форми притаманні сучасним польським, чеським, болгарським, сербським, хорватським діалектам.

Спостережено дію тенденції пересунення наголосу з кінця на перший склад у формі род. відм. одн. та зн. відм. одн. особових, зворотного займенників при додаванні прийменників (*ме"не – до (у, в) 'мене; те"бе – до (у, в) 'тебе; те"бе – до (у, в) 'тебе; се"бе – до (у, в) с'ебе*), яка частково діє в поліських говірках (*до йе'го, йа'го, н'е'го; в се"бе*), про що свідчать карти АУМ (АУМ 1, к. 226; АУМ 2, к. 208; АУМ 3, к. 51); *у ме"не, за йо'го, за йе'ї* (АУМ 2, к. 134).

Перенесення наголосу на перший склад у займенниках особових, зворотному і деяких інших при вживанні з прийменниками у формах родового і знахідного відмінків відображено в пам'ятках української мови кінця XVI – XVIII ст., хоча, як засвідчила З. М. Веселовська, значно частіше в пам'ятках того періоду зафіксовано форми з наголошеним закінченням (*от ме"не*).

Зауважено, що в живому мовленні діалектоносіїв південно-західного наріччя функціонування займенникових форм – повних чи енклітичних – здиференційовано: а) за віковою ознакою діалектоносіїв: енклітичні форми (*'дай-ми*) вживають насамперед діалектоносії старшого покоління; енклітичні і повні форми (*дай-ми і дай-ме"ні*) – середнього і молодшого покоління; б) за смисловим навантаженням: енклітичні займенникові форми логічно

увиразнюють дію (*положи-го досто^лдоли; во^хари-му твар*), повні займенникові форми – суб'єкт (*ме^лне во^зми за-друшку; те^лбе заме^лду^лва^л*; *до^л крим іналу йго заб^лрали; ме^лне до списку да^ло^л*).

Матеріал свідчить, що в тих українських говірках, де функціонують енклітичні форми займенників, інтенцію мовця можна розпізнати і за допомогою наголосу, і за вживаними у фразі формантами. На підставі цього зроблено висновок про те, що в українських південно-західних говірках, на відміну від більшості південно-східних та північних, діє механізм розрізнення двох форм – повної під наголосом і короткої ненаголошеної; в інших джерелах цей факт не відзначений; така диференціація, за дослідженням А. А. Залізняка, була властива і давньоруській мові: її відображають берестяні грамоти.

В українському діалектному просторі в наголошуванні **числівників** вирізняються говірки південно-західного наріччя, зокрема наголошуванням різних за структурою та розрядом числівників, які нерідко зберігають архаїчні форми: прості числівники *'йеден; о'бидва і обид'ва*; форма ор. відм. (*д'вома, т'р'ома*); збірні числівники (*чет'веро, се'меро, двац'а'теро, д'еу'й'атеро*); складні числівники на *-десять* (*че'тыр'дес'ат* (*чо'тир'дес'ат*), *шти'рацет, 'вус'імдес'ат, 'ди'й'аддис'ат, див'іди'с'ет*); складні числівники на *-сот, -сто* (*д'вомсот, шти'ромсот, п'йет'сто, 'ш'істсот, 'с'імсто, 'в'іс'імсот*); форми дав. відм. (*д'вомсот, шти'ромсот*); дробові числівники (*'п'іудруга, 'пу'їтрит'а, 'п'іушеста*); порядкові числівники (*пер'ша, дру'гий; д'вац'ітий*); складні числівники з другою частиною *-нади'ат'*, яким у більшості українських говірок властиві варіанти (*оди'нади'ат'*, *чотир'нади'ат'* і *о'динади'ат'*, *чо'тирнади'ат'*); до кожної із зазначених акцентуаційних форм у розділі наведено ареали її функціонування. Зазначено, що локалізмами карпатської групи говірок є зафіксовані І. А. Панькевичем і С. П. Бевзенком акцентні форми числівників: *два'йе, три'йе, чоти'ре*, які вживаються при іменниках, що означають назви осіб чоловічої статі.

В українських говірках **прикметники** не є однорідними за функційно-семантичним навантаженням, вони поділяються на два семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні (непохідні) та вторинні (похідні).

В окресленні а. т. взято до уваги фонетичний, морфемний показники, попри те, що склади та морфеми – одиниці двох різних рівнів внутрішньої структури слова, але, як зазначає Н. Ф. Клименко, важливо встановлювати позицію морфеми щодо наголосу. Критерієм у визначенні акцентного типу прикметників була дихотомія – наголос на основі чи на закінченні, у межах основи – наголос на префіксі чи корені або суфіксі.

Установлено, що якісні прикметники в говірках трьох наріччя функціонують із кореневим та флексійним а. т. Найчисельнішим є кореневий а. т. у деяких говірках Середнього та Східного Полісся; він поповнився прикметниками *'малим, м'йака, т'верда, 'р'асниі*, які в інших говірках мають

наголос на закінченні. Кореневий а. т. цих прикметників є локалізмом, що вирізняє ці говірки з-поміж інших в українському діалектному просторі. За ознакою флексійного наголошування прикметників вирізняється карпатська група говірок південно-західного наріччя: *hru¹byi* (І. А. Панькевич), *gar¹dий*, *йас¹ний*, *лад¹ний* (П. П. Чучка).

Похідні, здебільшого суфіксальні, якісні прикметники в українських говірках зафіксовано з префіксальним, кореневим, суфіксальним та флективним акцентними типами; за структурою – це три-, чотирискладові словоформи. За наповненістю, частотою вживання а. т. якісних прикметників у говірках мають різну характеристику: префіксальний а. т. переважає в говірках південно-західного наріччя, його утворюють передусім ступеньовані прикметники з префіксами, що передають значення міри, ознаки, зокрема з префіксом *най-*, *за-* (*найменший*, *задобрий*); такий а. т. прикметників поширений у надсянських, наддністрянських, бойківських, закарпатських говірках. Кореневий а. т. відомий у поліських говірках, у яких наголос не переноситься на суфікс (*б'ілен'кий*). Флективний а. т. переважає в говірках південно-західного наріччя, який об'єднує дво-, трискладові прикметники із суфіксами *-н-*, *-к-*, *-ськ-*, *-ств-* у закарпатських, бойківських говірках (*йас¹ний*, *б'ід¹ний*, *царс¹кий*).

Диференціює український діалектний простір також наголошування прикметників із суфіксом *-еньк-* (*роўн'ен'кий* і *р'іўн'ен'кий*); ця риса активно функціонує, вирізняючи в загальноукраїнському контексті середньополіські і східнополіські говірки. Різні а. т. характерні і для прикметників найвищого ступеня порівняння, зокрема наголошування / ненаголошування частки-префікса *май-*, *най-*. Префіксальний а. т. утворюють прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, у яких наголос переноситься на префікс: *найстарший* (АУМ т. 2, к. 165); *n'ai¹staršyї*, *n'ai¹lipšyї* (І. А. Панькевич); *майдобрий*, *маївеликий*, *маївисокий* (С. П. Бевзенко); наголос на першому складі об'єднує закарпатські говірки з лемківськими та говірками закарпатського типу пізнішої формації в межиріччі Дністра і Дунаю (А. О. Колесников).

Рефлексами пізньопраслов'янських акцентних парадигм якісних прикметників є такі а. т., що виявлені в сучасних українських говірках: баритонованої а. п. – кореневий а. т. (*б'іели*, *добри*, *к'ругли*, *мудри*); окситонованої а. п. – кореневий а. т. (*ви^{e1}сели*, *косі*, *с'в'етли*, *т'верди*); флексійний а. т. (*глу¹хиї*, *гус¹тиї*, *доро¹гиї*, *моло¹диї*).

Матеріал засвідчив, що деякі прикметники в українських говірках зберігають давнє місце наголосу і водночас набули нового типу наголошування.

Для говірок переважної більшості українських діалектів притаманний рухомий різномісний наголос. Ця структурна особливість спричинила

пов'язання наголосу із семантикою словоформ. Реалізація цієї давньої функції наголосу – розрізнення значення словоформ – оприявлена в сучасних говірках трьох наріч (пн. *'бидл'а* 'вередун' і *бид'л'а* 'велика рогата худоба'; пд.-сх. *'беседа* 'компанія на весіллі' і *бе'седа* 'розмова'; пд.-зх. *'марот* 'третій календарний місяць року, березень' і *ма'рот* 'поранений'). Закономірно, що розрізнення семантики словоформ за наголосом притаманне й українському літературному стандартowi.

Актуальним сьогодні є питання чинників, які зумовлювали напрями акцентних змін. На те, що ці процеси не хаотичні, а структурно детерміновані вказує аналіз зовнішніх і внутрішніх передумов зміни наголошування в українському обширі.

Важливими фонологічними явищами, які вплинули на формування акцентної системи української мови, є:

– занепад редукованих [ь], [ъ], наслідком чого стала зміна структури словоформи із наступним переміщенням наголосу: із непочаткового складу – на попередній склад або складотворчий сонорний; а із сонорного після втрати ним складотворчості – на вставний голосний (*ви^{el}шен'*, *зе^{ul}мел'*, *се^uс'тер*); із початкового – на наступний склад: у двоскладових іменниках – на флексію (в переважній більшості відмінкових форм), у трискладових іменниках – на другий голосний кореня (в усіх відмінкових формах);

– утрата колишніх інтонаційних і часокількісних характеристик, перебудова структури прикметників (нечленні форми ставали членними) призвели до зміни акцентних типів прикметників. Саме цим процесом можна пояснити хитання наголосу, функціонування різних акцентних типів прикметників в українських говірках (*вуз'киї* – *'вуз'киї*, *вох'киї* – *'вохкиї*, *т'іс'ниї* – *'т'існиї*, *р'ас'ниї* – *'р'асниї*, *ря'бий* – *'рябий*).

На місце словесного наголосу можуть впливати:

1. Фонетична структура слова (кількість складів). За дослідженнями Л. Л. Васильєва, наголос у слов'янських мовах є центром рівноваги слова, тому в багатоскладових словах наголос ніби тримає рівновагу і намагається зайняти *серединний* склад. Проте результати дослідження щодо співвідношення довжини слова й місця наголосу в українському просторі є різними, про що свідчить функціонування в українських говірках різних а. т. – окситонного (*новут'ниї*, *спокуї'ниї*, *голо'ден*, *реше'то*), пропарокситонного (*'година*, *'пич'атка*, *'шалений*, *'родити*), які зумовлені дією інших чинників.

2. Редуплікація. У формі кл. відм. одн. іменників під час повторення наголос може переходити з основи на флексію (*'д'іду* – *д'і'ду*, *'мамо* – *ма'мо*, *'бабко* – *баб'ко*, *'д'ад'ку* – *д'ад'ку*) – зафіксовано в перехідних говірках від південно-східних до південно-західних (А. Д. Очеретний).

3. Морфемна структура слова: унаслідок додавання префікса, суфікса наголос може переміщатися на префікс (*йа'кої* – *'ниїакої*, *ко'го* – *'никого*) – у південно-західних говірках; чи на попередній склад (*йа'кої* – *н'і(ни)'їакої*, *ко'го* – *н'і(ни)'кого*) – у південно-східних, північних говірках.

4. Відзначено прояви гіперичності: зокрема, окситонне наголошування (*новут'ний, спокуй'ний, шікув'ний; голо'ден; слобо'да, реше'то*), зафіксоване в закарпатських говірках околиці Ужгорода (П. П. Чучка), на словацько-українському пограниччі (І. А. Панькевич), у сотацьких говірках (О. Брох); П. П. Чучка припускає, що ці зміни зумовлені впливом парокситонного наголосу східнославацьких говірок.

5. Наголос може змінювати своє місце за аналогією: а) до іншого акцентного типу чи внаслідок індукції одного відмінка на інший (наголос на корені прикметників *'новий, п'ростий* можна пояснити аналогією до наголосу нечленної форми); б) до іншого відмінка, зокрема окситонний наголос у відмінкових формах однини іменників *й- / јѳ-основ* чол. р. баритонованої акцентної парадигми, який зафіксовано і в південно-західних говірках, пояснюють флективним наголошуванням м. відм. одн. на *-у / -ю* (*раї – у ра'йу, краї – у кра'йу*); в) до іншого слова за семантичною близькістю (наголос на корені в прикметнику *'лівий* за асоціацією до прикметника *п'равий*; *ста'риї – до моло'диї; 'босиї – до 'голиї*).

Джерелом аналогії можуть бути: а) вплив продуктивного а. т. на непродуктивний; прикладом перенесення наголосу на закінчення у формі наз. відм. мн. іменників (*ведме'д'і, коро'ви, вули'ц'і, пали'ц'і*) у деяких поліських, перехідних говірках від південно-східних до південно-західних (А. Д. Очеретний); б) вплив інших мов, діалектів, літературної мови.

Зауважено, що в мовленні діалектоносіїв старшого віку часто збережено давні риси наголошування, що може свідчити про динамічні процеси в наголошуванні (пор.: молодше покоління – *'рапство, 'л'уцтво*, старше покоління – *рапст'во, л'уцт'во*).

Важливими є ступінь лексичного засвоєння і частота вживання запозичень.

Вияв прагматичного чинника полягає в протиставленні питомого і чужого; за допомогою цього чинника можна пояснити хитання в наголошуванні слів, уживаних у різних мовних сферах (А. А. Залізняк).

Зміну наголосу побічного на основний відзначив ще І. І. Огієнко; у деяких мовців склади з побічним наголосом звучать майже так, як і склади з головним наголосом.

Наголос у діалектній системі тісно пов'язаний із граматиною, семантикою, стилістикою. Зокрема, граматиною наголошування можна пояснити такі акцентуаційні процеси: а) перенесення наголосу іменників із кореня в однині на флексію у відмінкових формах множини (*'хата – ха'ти*) чи навпаки – із флексії в однині на корінь у множині (*в'ік'но – в'ікон*), що свідчить про формування нового, порівняно із праслов'янською мовою, акцентного типу: розрізняти форми наз. відм. мн. і род. відм. одн. за допомогою наголосу, щоб уникнути омонімії (род. відм. одн. *д'ружки* – наз. відм. мн. *друж'ки*);

б) перенесення наголосу на префікс у прикметниках найвищого ступеня порівняння для диференціації найвищого і вищого ступенів порівняння (*'майбуш* 'найбільше' / *май'буш* 'більше').

Виявлення й аналіз чинників, що провокують зміни наголосу, у словоформах оприявнюють формування тенденцій наголошування, які є явищами мовної еволюції, проявляються на всьому українському обширі чи в окремих його ареалах.

У четвертому розділі «**Парокситонеза в українських говірках**» проаналізовано функціонування фіксованого наголосу на другому складі з кінця слова – парокситонного, що виразно протиставлений вільному рухомому наголосу; розглянуто проблему походження парокситонези в українському діалектному просторі. В українській діалектології ці питання потребують ґрунтовного вивчення, тому запропоновано прийоми аналізу цього явища. Окремі питання парокситонного наголошування в українських говірках розглядали К. М. Ганкевич, І. Г. Верхратський, І. І. Огієнко, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер, І. А. Панькевич, П. П. Чучка, В. П. Латта, Л. М. Коць-Григорчук, В. М. Винницький, які насамперед ставили завдання виявити та окреслити межі парокситонези, з'ясувати її генезу.

В українському діалектному просторі парокситонеза проявляється як система і як окремий тип наголошування на тлі вільного рухомого наголосу, не закріпленого за складом чи морфемою.

Парокситонеза як система є релевантною ознакою лемківських (західнокарпатських) говірок української мови (за винятком східних говірок цього діалекту, яким притаманний рухомий динамічний наголос); ареал явища – західні райони Закарпатської області, Східнославацький край (Словаччина), Жешувське воєводство (Польща).

За цією акцентуаційною ознакою дослідники проводили межу між західною і східною частиною українських говірок Східної Словаччини: парокситонне наголошування (*с'лыза, с'вин'а, на 'кон'у*) властиве західній частині говірок, а вільний, рухомий наголос – східній частині (В. П. Латта); парокситонне наголошування властиве також західній частині надсянських говірок (AGB).

Парокситонезу в українських говірках зафіксовано в дескриптивних, лексикографічних, текстографічних працях. Ареали парокситонного наголошування граматичних форм іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів засвідчено на картах 134, 135 АУМ, т. 2. Поза вказаним ареалом в українському діалектному просторі на тлі вільного рухомого експіраторного словесного наголосу зафіксовано парокситонний (*'вода, 'зерно*) та пропарокситонний (*'година, 'корито*) наголос, що функціонує в говірках південно-західного наріччя (*'берут', 'несут', ко'черга, профе'сори, бархі'товий, шали'новий*), а також в окремих словоформах у говірках

північного та південно-східного наріч, у перехідних говірках від південно-східного до південно-західного наріччя (*жайво'ронок, 'цебер, злид'нота, 'несла, 'несу, 'нести, 'везти, за'везти*).

Причини парокситонного наголошування можуть бути різними: а) пересунення наголосу внаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників як дефіналізація наголосу; б) збереження давнього наголосу. Наприклад, дієслова *бра́ти, робі́ти, хвалі́ти, ході́ти* у формі наказового способу 1-ї і 2-ї ос. мн. у говірках можуть мати форми: *'бер'ме, 'робме, х'вал'ме, 'ход'ме, 'бер'те* і *бе'р'імо, ро'б'імо, хва'л'імо, хо'д'імо, бе'р'іте*. За місцем у слові – наголос однаковий, стоїть на другому складі з кінця слова; але такий наголос має різне походження: форми *'бер'ме, 'ход'ме, 'бер'те* є наслідком редукції голосного в карпатських говірках.

Щодо походження парокситонези в українських говірках існують різні думки: 1) парокситонний наголос розглядають як результат іншомовних впливів, запозичень, оскільки такий наголос властивий територіально суміжним словацьким говіркам і є визначальним для більшості говірок польського мовного простору (І. А. Панькевич, Ю. В. Шевельов, В. П. Латта, П. П. Чучка, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер); 2) парокситонне наголошування в українських говірках постало самостійним шляхом (І. І. Огієнко, Л. М. Коць-Григорчук, В. М. Винницький). На нашу думку, що парокситонне наголошування в українських говірках явище самобутнє.

Українське парокситонне наголошування на тлі вільного українського наголосу системно не вивчали (дослідники обмежувалися констатацією факту функціонування парокситонези в словах, граматичних формах у досліджуваних говірках), тому не вироблено й не усталено прийомів і методів аналізу цього явища. Пропонуємо будь-яку реалізацію наголосу на другому складі з кінця слова вважати парокситонезою; розрізняти види парокситонези за наповненістю в парадигмі: а) повна парокситонеза – яка виявлена в усій словозмінній парадигмі (*'вода – 'води – 'вод'і – 'воду – 'водуї – 'в:од'і*, мн. *'води – во'д'ії – 'водам – 'води – 'водами – 'в:одах*); б) неповна (часткова) – виявлена тільки в окремих словоформах (словоформі) (*д'ружба, с'вашка*, у відмінкових формах множини наголос змінюється на флективний); розрізняти парокситонезу нерухому і рухому. Нерухома парокситонеза – наголос завжди на тому самому сегменті слова і з фонетичного, і морфологічного поглядів (*'вода, 'коза* – із фонетичного аспекту наголос на другому складі з кінця слова, із морфологічного – на корені); рухома парокситонеза – для збереження парокситонези зі зміною структури слова наголос переміщується з однієї морфеми на іншу (наголос у відмінкових формах стоїть на другому складі від кінця слова, але на різних морфемах: *'палиц – пал'цима, 'пот'ік – по'току, зла'дити – з'ладиї*).

Проаналізувавши функціонування явища парокситонези та прийоми її дослідження в українських говірках на тлі вільного рухомого наголосу, запропоновано удокладнене визначення парокситонного наголошування: фіксоване наголошування на другому складі з кінця слова, *що може бути постійною ознакою, та парокситонеза на тлі вільного рухомого наголосу.*

У п'ятому розділі «**Акцентуація в портретуванні українських говірок**» представлено аналіз акцентної системи українських говірок, які в просторі мають різну характеристику. Увагу зосереджено на редукованих говірках, якими є говірки Чорнобильської зони; слобожанських, які межують і взаємодіють із російськими говірками; берестейсько-пинських – із ареалу активної українсько-білоруської взаємодії; українських говірок у Башкортостані (с. Золотоношка Стерлітамацького р-ну, с. Степанівка Аургазинського р-ну), які понад століття функціонують поза межами основного українського мовного материка; української наддунайської говірки с. Шевченкового Кілійського р-ну Одеської обл., яка функціонує в полімовному ареалі (М. С. Делюсто).

Аналіз здійснено з урахуванням тенденцій наголошування, які функціонують в українських говірках і є релевантними в українському діалектному просторі. Зокрема, це наголошування таких граматичних форм: наз. відм. одн. окремих іменників (*'зор'а* чи *зо'р'а*, *кро'пива* чи *кропи'ва*, *'фартух* чи *фар'тух*, *ко'ч'ерга*, *ко'ц'уба* чи *кочер'га*, *'зерно* чи *зер'но*, *вер'ба* чи *'верба* та ін.); род. відм. одн. іменників (*ба'зар'у* чи *база'ру*); зн. відм. одн. іменників жін. р. з основою на -а (*'ногу*, *'руку*, *'воду* чи *на'гу*, *ру'ку*, *ва'ду*); ор. відм. одн. іменників (*ба'зар'ом* чи *база'ром*); наз. відм. мн. (*'пісні* чи *піс'ні*); форма род. відм. мн. іменників із суф. -к (*а*) (одн. *'д'ірка* – мн. *'д'івок* чи *'івок*), а також інших відмінкових форм іменників; присвійних займенників жін. р. та середн. р. у словозмінній парадигмі однини і множини (*мо'їа*, *тво'їа*, *сво'їа*; *мо'їе*, *тво'їе*, *сво'їе* чи *'моїа*, *т'воїа*, *с'воїа*; *'моїе*, *т'воїе*, *с'воїе*); присвійних займенників чол. р. у формі род. відм. одн. (*'мого*, *'моїого*, *мо'їого*, *т'вого* чи *мо'го*, *тво'го*); заперечних займенників у словозмінній парадигмі (*н'іх'то*, *н'і'який* чи *'нихто*, *'нийакий*); якісних прикметників (*вуз'кий*, *вох'кий*, *т'існий* чи *'вуз'кий*, *'вохкий*, *'т'існий*); якісних прикметників із суф. -еньк- (*б'і'лен'кий*, *жоу'тен'ка*, *ле'ген'кий*, *м'я'кен'ке*, *но'вен'ке*, *то'нен'кий*, *чор'нен'ка* чи *'б'ілен'кий*, *'жоут'ін'ка*, *'леген'кий*, *м'йакен'ке*, *'новен'ке*, *'тонен'кий*); прикметників вищого ступеня порівняння простої форми, які утворилися за допомогою суфікса -иш- (*доб'р'і'шиї*, *шчасли'ви'ш'е* чи *'добр'і'шиї*, *шчасли'ви'ш'е*); прикметників найвищого ступеня порівняння простої форми (*наїдоб'р'і'шиї* чи *наї'добр'і'шиї*); відносних прикметників із суф. -ан-, -ян- (*капус'т'аний* чи *ка'пус'т'аний*, *вес'н'ана*, *салам'їаний'їе* чи *весн'а'на*, *п'ішча'н'ї*, *солоам'їан'ї*); відносних прикметників із суф. -ов- (-ав-) (*б'ерезов'ї*, *'буковиї*, *к'л'енаваго* чи *б'ерезов'ї*, *бу'ковиї*, *кл'е'новий*); складних

кількісних числівників із другою частиною *-надцять*: (*о'динадцять* чи *оди'надцять*); складних кількісних числівників із другою частиною *-десять*: (*в'іс'імдес'ат* чи *в'іс'імде'с'ат*); збірних числівників: (*се'ме'ро* чи *се'ме'ро*). Окрім іменних частин мови, залучено також і дієслівні форми, зокрема: 1-ї ос. одн. теп. часу дієслів II дієв. (*ко'шу, но'шу, п'рошу* чи *ко'шу, но'шу, про'шу; не'су, ка'жу*); 3-ї ос. одн. мин. часу дієслів I, II дієв. (*ро'диў* чи *'родиў*); 3-ї ос. мн. теп. часу дієслів I дієв. (*'берут', 'несут'* чи *бе'рут', не'сут'*); дво-, трискладових інфінітивних форм (*'везти, 'нести, за'везти* чи *вез'ти, нес'ти, завез'ти*); трискладових інфінітивних форм (*вхо'пити* чи *в'хопити*); форми мин. часу від дво-, трискладових інфінітивних форм *вез'ти, нес'ти, завез'ти* (*'везла, за'везла, 'несла; при'везли* чи *вез'ла, завез'ла, нес'ла*); особових форм дієслова *'бути* (*'була* чи *бу'ла, 'було* чи *бу'ло, 'були* чи *бу'ли*); особових форм дієслів *вез'ти, нес'ти* (*'везу, 'везеш, 'везе, ве'земо, ве'зете, 'везуть* чи *ве'зу, ве'зеш, ве'зе, везе'мо, везе'те, ве'зуть*). Водночас зауважено, що запропонована матриця аналізу може бути доповнена іншими лексемами, їхніми формами чи навпаки – деякі із зазначених форм можуть бути і не представлені в говірках, оскільки дослідження акцентної системи спирається здебільшого на текстологічні та дескриптивні праці.

Унаочнено роль наголосу у визначенні основи говірки: зокрема, у берестейсько-пинських говірках спостережено тенденції наголошування, які властиві білоруським та українським говіркам, що свідчить про спільні акцентні процеси. Із акцентних ознак у берестейсько-пинських говірках, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території і які здебільшого відсутні в білоруській мові, проаналізовано наголошування кореня іменників жін. р. I відм. у формі зн. відм. одн. (*ру'ка* – *'руку*). У білоруських говірках, на відміну від українських, відбулося вирівнювання форми зн. відм. одн. за наголосом наз. відм. одн. У берестейсько-пинських говірках не зафіксовано жодної риси в наголошуванні іменників, якої немає в українських говірках. Усе це є одним із аргументів щодо кваліфікації цих говірок як українських, а не білоруських.

В українській наддунайській говірці зафіксовано такі акцентуаційні риси, які функціонують і в південно-західних говірках, що свідчить про їхній генетичний зв'язок.

В українських говірках у Башкортостані, що функціонують у полімовному, поліетнічному регіоні, збереглися риси наголошування, що поширені в українських говірках. У визначенні діалектної основи та ступеня її збереження в українських переселенських говірках у Башкортостані надійним індикатором можуть слугувати й особливості наголошування. Зіставний аналіз українських говірок у Башкортостані і середньонадніпряньських говірок на акцентному рівні засвідчив, що діалектною основою українських говірок у Башкортостані є середньонадніпряньські говірки з окремими вкрапленнями

особливостей південно-західної та північної діалектних систем; у досліджуваних говірках добре збережено акцентуаційні риси материнських говірок; акцентна система середньонадніпрянських говірок після переселення та тривалого функціонування в іншомовному оточенні не зазнала значних змін.

У східнослобожанських говірках, які межують із говірками російської мови, виявлено наслідки впливу російських моделей наголошування окремих словоформ, що накладається на фонетичну, граматичну та лексичну інтерференцію (напр.: наголошування у формі наз. відм. мн. (*ко'п'їки*, *'пес'н'ї*, *со'роч'ки*) може бути наслідком впливу російської мови.

Мовне портретування окремих говірок чи мікроареалів відкриває перспективу поглибленого аналізу як окремих мовних фактів, так і явищ у системі наголошування, з'ясування стійкості одних і динамізму інших ознак наголошування окремих словоформ та їхніх типів.

У шостому розділі «**Акцентовані видання літературних текстів у пізнанні літературно-діалектної взаємодії**» розглянуто один із напрямів дослідження діалектної основи наголошування в літературній мові. Зокрема, проаналізовано відображення акцентуаційних рис в альманасі «Хата» за редакцією П. Куліша; у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера; віддзеркалення діалектного доквілля на акцентному рівні в поетичному мовленні І. Франка. Ці праці обрано для аналізу з огляду на кореляцію в текстах особливостей наголошування і позиції авторів текстів щодо ролі діалектів у формуванні норм літературної мови.

У «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка свого часу виконала важливу дидактичну функцію як підручник для галицьких середніх шкіл, наголосові як окремому структурному рівню присвячено окремий розділ, у якому подано загальну характеристику українського наголосу та прокоментовано наголошування словоформ різних граматичних класів. Окрім аналізу наголошування різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників), проілюстровано й функційне навантаження словесного наголосу, зокрема розрізнення: а) граматичних форм: форми род. відм. одн. та наз. відм. мн. (*во'ди* – *'води*, *боро'ни* – *'борони*); видових форм дієслова (*піз'наю* – *пізна'ю*); б) лексико-граматичних форм (*до'рога* – *доро'га*, *ма'ла* – *'мала*, *'помочи* – *помо'чи*); в) лексико-семантичних форм (*'мука* ‘страждання’ – *му'ка* ‘борошно’, *п'лачу* від *плакати* – *пла'чу* від *платити*); у «Граматиці» представлено і слова з варіантним наголошуванням, бо автори намагалися поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови (*'буде* і *бу'де*, *'було* і *бу'ло*, *весі'ле* і *ве'сілля*), адже це був період кодифікації наголошування в українській мові, вибору варіанта наголошування як нормативного. Акцентуаційне хитання представлене такими граматичними

формами: дієслів 1-ї ос. одн. (із наголосом на закінченні *бе'ру, ве'ду, ве'зу; запле'ту, кла'ду, люб'лю*; та з наголосом на основі *'виджу, 'вожу, 'возьму, 'кажу, 'куплю, 'люблю*); прикметників (із наголосом на закінченні *гірсь'кий, мяг'кий, низь'кий, но'вий, піс'ний*; та з наголосом на основі *'земний, 'легкий, 'мертвий, 'народний* (від *'нарид*); дієприкметників (із наголосом на суфіксові *-ен-* – *лом'лений, пла'чений* (від *пла'тити*), *про'щений, пу'щений*; та з наголосом на корені *'куплений, 'ловлений, 'люблений, 'пущений*).

У граматиці зафіксовано також взаємодію наголосу і синтаксису, зокрема наведено зміну місця словесного наголосу у зв'язку зі зміною синтаксичної конструкції (*'видить ме'не – і'ди від 'мене, че'кай на Пет'ра – на 'Петра, сьпі'вають коля'ду – на 'коляду, з 'пятого ві'ку – 'поки 'віку, 'добра ніч – доб'раніч, 'пасти на 'землю – 'кинути 'оземлю, од'ного чоло'віка, 'ані 'одного чоло'віка – ні 'одного чоло'віка, най'меньше – що 'найменьше, се'бе – про 'себе, со'бі – по 'собі*).

Яскраво відображено в граматиці функціонування парокситонного наголошування (*'амінь, 'варга, 'вуйко, голо'вонька, 'зерно, зна'чіне(я), 'номер, я'зиком, голосів'ками, зна'ками; 'мого, с'вого, на 'мене* (але *ме'не*), *без 'мене*) та пропарокситонного наголошування (*'ангелік, 'бажанє, (з) 'губами, до' даванє, дру'кованє, Єван'геліє, оз'начує, 'півтора, по-с'воєму*) у словоформах різних граматичних класів, які і сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західного наріччя.

Хоча «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера була зорієнтована на західноукраїнський варіант літературної мови, водночас у ній зафіксовано акцентуаційні риси й південно-східного мовного обширу, що свідчить про прагнення поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

На становлення української літературної мови, її норми в цілому та акцентної зокрема, впливало поетичне мовлення. Цінні відомості про стан акцентної системи української мови кін. ХІХ – поч. ХХ ст. дає поетична спадщина І. Франка, у якій відтворено діалектні акцентні форми з парокситонним наголошуванням (*'мучусь, 'лежу, в'беру, зла'годжу, вс'телю, зас'телю, 'сиджу, п'рошу, 'бере, ре'вете, мо'його, сво'його* та ін.), які і сьогодні функціонують у рідній говірці І. Франка – с. Нагуєвичі.

Вважаємо, що акцентні варіанти в поетичному мовленні І. Франка зумовлені не тільки прагненням відповідного ритмічного малюнка фрази, а й ваганням автора щодо вибору одного з них. Водночас свідоме введення в канву тексту південно-західного акцентного варіанта може свідчити і про намагання популяризувати такі акцентні форми на ширшому обширі, зблизити галицький варіант літературної мови з наддніпрянським, збагатити літературну мову вкрапленнями із південно-західних говірок. Відомо, що І. Франко дбав не тільки про досконалість поетичної форми, дотримання рими, а й про збереження рідного слова.

Одним із перших письменників-негаличан, хто вважав, що галицькі мовні елементи треба вводити до загальнолітературної мови, був П. Куліш. Важливим джерелом дослідження динамічних процесів у діалектній акцентології та у формуванні української акцентної системи є альманах «Хата», який редагував П. Куліш. У виданні проставлено наголос, що дає можливість аналізувати наголошування слів форм різних граматичних класів – іменників, займенників, прикметників, дієслів – у парадигмі відмінювання. З'ясовано, що наголошування іменників, прикметників, займенників, дієслів майже не відрізняється від сучасного в східнополіському діалекті (*'борошно, вер'ба, Гос'подь, давни'на, доч'ка, на'родь*); у деяких іменниках, так само як і в сучасних східнополіських говірках, не відбите акцентуаційне протиставлення відмінкових форм однини і множини (форми наз. відм. мн. та род. відм. одн.), тобто наголос не виконує диференційної функції (*д'ружка – д'ружки*). Про вплив локального архетипу свідчить також флективне наголошування таких іменників: ор. відм. мн. *люд'цями* (зневажливо); м. відм. мн. *по д'ворахъ, у жупан'кахъ, на могил'кахъ, къ могил'камъ*; прикметників: наз. відм. одн. *бист'ре*; парокситонне наголошування відносного прикметника *'сільські* (*дз'вони*). Хитання в наголошуванні ілюструють такі форми: прийменниково-займенникові конструкції *'коло* (*до, на, одъ*) *'мене – у ме^н'не, 'коло* (*за, на, у*) *'тебе – у те^н'бе*); прикметники (*людському і людсь'кому, но'ве і 'нове, но'вого і 'нового*), складні числівники з другою частиною *-десять* (*п'ятде'сять – 'п'ятдесять, восьмде'сять – 'восьмдесять*); дієслова (*почали́ і поча́ли*); прислівники (*шко́да і шкода́*). В альманасі подано чимало прикладів із наголосом на проклітиці (*'за роги, 'за ні 'за що вва'жають, де'сятківъ 'зо два, вь-'перве-'на-перве, 'на лихо, 'на полі, 'на сміхъ, 'на що бувъ пот'рібень*); у сучасних східнополіських говірках такий тип наголошування зберігся зрідка.

Збереження до сьогодні південно-західного акцентного типу дієслів 1-ї ос. одн. теп. часу (*'кажу, 'л'убл'у, 'пишу*), двоскладових інфінітивних форм і утворених від них особових форм (*'везти, 'нести*), форми род. відм. одн. присвійних займенників (*'мого, т'вого, с'вого*), присвійних займенників жін. р. та середн. р. і їхніх словозмінних форм (*'моїа, 'моїе*) не лише в мовленні носіїв діалектного мовлення, а й у літературних текстах авторитетних письменників, публіцистів актуалізує проблему визнання варіантів наголошування нормативним.

Результати дослідження узагальнено у **висновках**, серед яких, зокрема, зазначено, що вивчення наголосу українських діалектів засвідчило: система українського діалектного наголосу формувалася впродовж століть, тому зберігає сліди змін різного часу. Відмінності наголошування в українському мовному просторі привертала увагу віддавна, зокрема й авторів перших українських граматик; дослідники послуговувалися термінологією, яка формувалася на греко-латинському, а згодом – на власне українському

підгрунті, наголос розуміли як важливе мовне явище у структурі мови. Окрім часокількісних характеристик та експірації, які впливають на якість голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених словах, звертали увагу на рухомість словесного наголосу, відсутність закріплення за складом, морфемою. За особливостями синтагматичної та парадигматичної акцентуації діалектологи намагалися членувати український діалектний простір, основним критерієм диференціації була наявність рухомого чи нерухомого наголосу.

Пошуки шляхів пізнання діалектної акцентної системи, окреслення наголосу у структурі говірок та формуванні діалектної диференціації зумовили застосування різних підходів у збиранні й систематизації свідчень про діалектне наголошування. Для розкриття багатогранності наголосу як структурного явища в говірках обґрунтовано доцільність і перспективність паралельного використання різних джерел – текстографічних, лінгвогеографічних, лексикографічних, дескриптивних діалектних, історичних праць; з'ясовано, що кожне із джерел інформації має межі використання та свої евристичні переваги щодо виявлення особливостей словесного наголосу, окреслення специфіки функціонування в говірках, варіантність, динаміку, а також ілюструє оприявлення типових функцій наголосу як феноменальної риси мовлення. Підкреслено, що збирання матеріалу за різними методиками, використання різноаспектних джерел, застосування різних прийомів дослідження забезпечує комплексне вивчення ролі наголосу у структуруванні діалектного континууму, розкритті діалекту як соціопсихолінгвокультурного явища.

Запропоновано методик укладання програми-питальника для записування лінгвальної інформації про діалектний наголос, яка полягає в урахуванні діалектних рис, що об'єднують і диференціюють українські говірки. Лексеми, словоформи, які внесено до реєстру програми-питальника, сигналізують про протиставлення українського діалектного простору відповідно до поведінки наголосу в окремих словоформах, рідше – у словозмінній парадигмі; про риси, тенденції, особливості наголошування; діалектну основу українського літературно-нормативного наголошування (Додаток А); на підставі цих свідчень укладено кадастр акцентуаційних явищ, за якими український діалектний простір, з одного боку, інтегрований, а з іншого, – здиференційований за наголошуванням окремих слів (іменників, прикметників, числівників, займенників) та їхніх граматичних форм; визначено акцентуаційні маркери в українському діалектному континуумі (Додаток Б).

В українському діалектному просторі в говірках із вільним, рухомим наголосом, не фіксованим за складом чи морфемою, діють закономірності, тенденції наголошування, які за поширенням у говірках та інтенсивністю проявлення є різними, зокрема: а) загальноукраїнські, що діють на всьому

українському просторі; б) що діють в українському обширі із різною інтенсивністю як варіантні; в) які мають обмежений спектр дії за територіальним поширенням (виявлено лише в окремих говірках, діалектах, наріччях).

Загальноукраїнськими закономірностями в наголошуванні, які функціонують в українському діалектному просторі, є: 1) різномісний наголос, який може стояти на будь-якому складі чи морфемі; 2) переносити наголос в іменниках з флексії в однині на корінь у множині в іменниках жін. р., середн. р., сп. р. (*м'ет'ла* – *'м'етл'и*); 3) переносити наголос в іменниках із флексії на корінь у зн. відм. одн. іменників жін. р. (*во'да* – *'воду*); 4) зберігати наголос вихідної форми у словозмінній парадигмі якісних та відносних прикметників.

Тенденції, які діють із різною інтенсивністю в українському обширі: 1) збереження наголосу форми наз. відм. одн. чи мн. в іменниках: найчастіше проявляється в тих говірках, у яких наголос не диференціює форми однини і множини; 2) перенесення наголосу із кореня на закінчення в іменниках у формах множини: частково функціонує в поліських (*к'в'етка* – *к'в'етки*, *'паска* – *'паск'и*), як варіант у деяких надсянських (*ко'п'ійка* – *ко'п'ійки*), бойківських (*'хата* – *'хати*) говірках; тенденція до поляризації однини і множини охоплює і запозичені іменники з польської мови, які мають іншу акцентну систему (*'торба* – *тор'би*); 3) наголошування вставного голосного у формі род. відм. мн. іменників жін. р. І відм. (*д'і'вок*, *р'іє'чок*): спорадично спостережено в поліських говірках (*д'і'вок*, *'качок*, *'р'іє'чок*), які можна пояснити дією іншої тенденції – зберігати наголос наз. відм. одн.

До тенденцій наголошування, що зафіксовані лише в окремих мовно-територіальних утвореннях, належать такі.

У південно-західному наріччі поширені: 1) пропарокситонне наголошування іменників середн. р. на *-ан'а-*, *-ован'а-* (*'ч'итан'а*); повноголосних форм іменників жін. р. із колишньою циркумфлексивною інтонацією (*'борода*, *'голова*) – вирізняє закарпатські та надсянські говірки; прикметників із преф. *най-* (*май-*), *за-*, які виражають міру, ознаку (*'найменший*, *'задобрий*) – говірки карпатської групи, говірки межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу; 2) парокситонне наголошування: іменників жін. р. із суф. *-ин-*, що означають м'ясо тварин (*кур'а'тина*) – вирізняє закарпатські говірки околиць Ужгорода; іменників власних назв чол. р. (*'Вас'ко*, *'Мирон*, *'Митро*, *'М'іс'ко*, *'Олег*, *'Олес'*, *'Роман*, *'Слаўко*); у словозмінній парадигмі наголос нерухомий – пропарокситонний (*'Вас'кови*, *'Мирону*, *'Митре*, *'М'іс'ку*, *'Олегом*, *'Олес'у*, *'Роману*, *'Слаўком*) – закарпатські, бойківські, надсянські, наддністрянські говірки; у власній назві *Володи'мир* – нерухомий наголос на тому самому сегменті в непрямих відмінках (*Володи'мира*, *Володи'миру*, *Володи'миром*) – бойківські, надсянські, наддністрянські говірки; збірні числівники із суф. *-еро-* (*се'mero*, *ше'стеро*); 3) окситонне наголошування:

іменників чол. р. з суф. *-ар-* (*-яр-*) (*л'і'кар, му'л'ер, пе'кар*), у словозмінній парадигмі для збереження а. т. наголос переноситься на закінчення (*л'іка'ра, пека'ра*) – наддністрянські говірки; іменників жін. р. із суф. *-ин-*, що означають збірні поняття (*роди'на, л'ішч'у'на*) – закарпатські говірки околиць Ужгорода; власних чоловічих назв у непрямих відмінках (*Андрі'йа, Богда'на, Богда'ну, Богда'нови; Ива'ном, Тара'са, Тара'су, Тара'сом*); прикметників із суф. *-н-, -к-, -ськ-, -ств-* (*йас'ний, solot'kыї, б'ід'ний*) – закарпатські, бойківські говірки.

У поліських говірках поширені: ініціальне наголошування особових, зворотного займенників у формі род. відм. одн. та зн. відм. одн. (*'мене, 'себе*) та перенесення наголосу на закінчення в прийменниково-займенникових конструкціях (*до ме'не, до се'бе, за йо'го, за йе'її*); якісних прикметників (*'т'ажкиї*), якісних прикметників із суф. *-еньк-* (*'б'ілен'киї*); перетягування наголосу на прийменник у новому фонетичному слові, попри те, що українській мові не властиво переносити наголос на прийменник (*бере 'за груд'і*) – правобережнополіські говірки.

Аналіз тенденцій наголошування, акцентуаційних рис, які функціонують в ареалах різної величини (наріччі, говорі, говірці), підтверджує існування двох акцентних систем – півночі і півдня, чи київсько-поліської та галицько-подільської (за визначенням Ю. В. Шевельова), як варіантів однієї української акцентної системи з вільним, рухомим наголосом; найбільше диференційних рис зафіксовано в говірках південно-західного наріччя, які здебільшого можна пояснити не лише внутрішньомовними процесами, а й зовнішніми впливами, зокрема взаємодією цих говірок із мовами, діалектами, яким властива інша акцентна система.

Зміни в діалектній акцентній системі можуть бути наслідком дій різноманітних чинників: 1) внутрішніх (фонетичні, морфологічні явища; граматичні, лексичні, стилістичні особливості слів; вплив аналогії). Зіставлення сучасних а. т. непохідних прикметників із праслов'янськими а. п. засвідчило, що сучасні а. т. є рефlekсами праслов'янських а. п., зокрема, рефlekсами баритонованої а. п. є кореневий а. т.; окситонованої а. п. – кореневий а. т. та флексійний а. т.; 2) зовнішніх (збереження в мовленні старшого покоління давнішого наголошування; збереження церковнослов'янської традиції; вплив української літературної мови; вплив інших мов).

Обґрунтовано доцільність розрізняти ареали за інтенсивністю проявлення парокситонового наголошування: а) лемківські говірки з постійною парокситонезою, б) українські говірки з обмеженим виявом парокситонези, яка функціонує на тлі вільного словесного наголосу; підкреслено необхідність задля глибшого дослідження запропонованого розмежування повної і часткової парокситонези застосовувати різні прийоми вивчення цього явища.

Наголос як структурна одиниця мови внаслідок рухомості, різномісності, крім фонетичного об'єднання слова, виконує різноманітні функції: розрізнення граматичних форм того самого слова (род. відм. одн. ¹баби – наз. відм. мн. ба¹би), диференціювання лексичних значень (¹жадний ‘1. жоден, ніхто, ні один; 2. скупий, ненаситний’ і жа^дний ‘з ностальгійним прагненням чогось’); лексичного і граматичного значень (¹ведро – присл. ‘сонячно’ / ве^дро ‘відро’); підкреслено функцію семантично-стилістичного розмежування словоформ: а) пропарокситонне наголошування в надсянських говірках імені Матері Божої – ¹Ма^р’йа, як світське ім’я – Ма^р’йа; на всьому українському обширі усталилася диференціація за наголосом церковного свята – на ¹Пе^тра, як чоловіче ім’я – до Пе^тра; б) наголошувати закінчення для підкреслення важливості поняття, що зафіксовано в бойківських говірках (вели¹ка до^рога, в вели¹ких днях, потр¹ім¹на річ); в) наголошувати заперечну частку «не» для висловлення некатегоричного заперечення (¹незнам, ¹неїди, ¹не^треба) – у закарпатських говірках; г) уживання слів із парокситонним наголошуванням для підкреслення зневажливого значення (найш¹ли-ми с’ї ту профе¹сори) – у надсянських говірках. Сислове навантаження наголосу характерне займенниковим формам, зокрема для комунікативної інтенції в надсянських говірках зафіксовано різні форми: енклітичні займенникові форми вживаються з логічним акцентом на дії (воха¹ри-му твар), а повні займенникові форми – із логічним наголосом на суб’єкті (ме¹не во¹з¹ми за-д¹рушку).

У представленні акцентуаційних портретів українських зон з’ясовано, що акцентуація є важливим аргументом у визначенні материнської основи новожитніх, перехідних та переселенських (острівних) говірок.

Наголошування, що відтворене в давніше друкованих текстах (XIX – XX ст.), є надійним джерелом вивчення локальної, регіональної чи ідіолектної акцентуації, наукова інтерпретація якої відчутно поглиблює пізнання закономірностей розвитку акцентної системи мови в її народнорозмовному та літературно-нормативному виявах, диференціації мовного континууму за моделями наголошування. На прикладі аналізу акцентованих словоформ у «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, поезії І. Франка, альманасі «Хата» розкрито як залежність авторів від їхнього мовного довілля, так і усвідомлюване прагнення виформування єдиного літературного стандарту. Акцентні особливості, виявлені в аналізованих різностильових текстах, притаманні й сучасним українським говіркам.

Діалектний наголос – це складна системна організація з набором релевантних ознак, які формуються впродовж століть; як одиниця мови – це багатогранне явище, що перебуває у взаємозв’язку з іншими мовними рівнями; наголос є одним із засобів структурної організації слова та мовно-територіального утворення; його вивчення передбачає аналіз інтеграційних і диференційних ознак у мовному просторі.

Отже, наголос як складний у своїх оприявненнях поліфункціональний мовний феномен є важливим чинником структурування українського діалектного континууму, його диференціації / інтегрування, активної взаємодії двох основних форм існування національної мови – діалектів і літературного стандарту.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Українське діалектне наголошування: об'єкт і прийоми пізнання (Кам'янець-Подільський: ТОВ "Рута", 2020. 392 с.)

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Кобирилка Г. С. Акцентні варіанти непохідних іменників у бойківських говірках. *Волинь – Житомирщина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. № 14. С. 5–11.
3. Кобирилка Г. С. До проблеми дослідження українського словесного наголосу. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. Вип. 60. С. 81–85.
4. Кобирилка Г. С. Спроба зіставного аналізу наголошування в західнополіських говірках. *Волинь – Житомирщина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. № 17. С. 112–115.
5. Кобирилка Г. С. Особливості акцентуації у берестейсько-пинських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С. 38–45.
6. Кобирилка Г. С. Акцентна поляризація форм однини і множини іменників *о-/ю-* основ чол. р. в бойківських говірках. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2009. Вип. 37. С. 42–44.
7. Кобирилка Г. С. Північні та південні акцентні типи дієслівних форм 1 особи однини теперішнього часу. *Волинь – Житомирщина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 22 (II том). С. 101–106.
8. Кобирилка Г. С. Акцентуація похідних іменників *а-*основ у говірці села Бітля Турківського району Львівської області. *Лінгвістика*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. № 1 (22). Ч. II. С. 49–54.
9. Кобирилка Г. С. Аспекти дослідження діалектного наголосу. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 79–84.
10. Кобирилка Г. С. Тенденції наголошення в східнословобожанських говірках. *Лінгвістика*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. № 1 (25). Ч. I. С. 108–114.

11. Кобирилка Г. С. Диференційні функції наголосу в гуцульських говірках. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету, 2012. Вип. XXXII–XXXIII. С. 131–135.
12. Кобирилка Г. С. Лексико-семантична функція наголосу. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2010. Т. 111. С. 21–23.
13. Кобирилка Г. С. З історії вивчення акцентуації в українській діалектології: аспекти, прийоми, методи. *Волинь – Житомищина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. № 26. С. 127–133.
14. Кобирилка Г. С. Прийоми й методи аналізу парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українських говірках. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 14–23.
15. Кобирилка Г. С. Джерела дослідження динаміки акцентуації в українських діалектах. *Українська мова*. 2017. № 1. С. 55–65.
16. Кобирилка Г. С. Особливості акцентної системи української наддунайської говірки (на матеріалі збірника діалектних текстів «Українська наддунайська говірка»). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Філологічні науки»*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2018. Вип. 38. С. 20–25.
17. Кобирилка Г. С. Віддзеркалення діалектного довкілля в поезії І. Франка на акцентному рівні. *Культура слова*. 2016. Вип. 85. С. 143–152.
18. Кобирилка Г. С., Рябець Л. В. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
19. Кобирилка Г. С. Проблеми акцентологічної термінології. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 89–97.
20. Кобирилка Г. С. Михальчук К. и Крымській А. «Программа для собиранія особенностей Малорусскихъ говоровъ» (С.-Петербургъ, 1910) – як джерело для укладання української діалектної акцентної програми-питальника. *Лінгвістика*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. № 1 (42). С. 106–113.
21. Кобирилка Г. С. Чинники, які впливають на зміну наголосу в українському діалектному просторі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2020. № 20. С. 22–26.
22. Кобирилка Г. С. Ареали наголошування іменників в українському діалектному просторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 46. Т. 1. С. 170–173.

Статті в закордонних наукових виданнях

23. Кобирилка Г. С. Вплив російської мови на акцентну систему східнословобожанських говірок. *Нормативність в умовах смешення*

- восточнославянских языков на территории Российско-Белорусско-Украинского пограничья*. Новозыбков, 2012. С. 146–152.
24. Кобирина Г. С. Украинские диалекты в свете лексикографии. *Исследования по славянской диалектологии. Грамматика славянских диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. Вып. 16. С. 370–375.
 25. Кобирина Г. С. Роль акцентуации в дифференциации карпатской группы украинских диалектов. *Исследования по славянской диалектологии. Судьба славянских диалектов*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015. Вып. 17. С. 215–227.
 26. Кобирина Г. С., Ткачук М. М. Украинские говоры в этнокультурном и этноязыковом пространстве Башкортостана. *VII Международные Кирилло-Мефодиевские чтения. Материалы конференции*. Уфа: Уфимский филиал ФГБОУ ВПО, 2013. С. 173–181.
 27. Кобирина Г. С., Ткачук М. М. У мовному діалозі Агідель і Дніпра. *Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. München – Berlin, 2014.
 28. Кобирина Г. С. Словник як джерело вивчення акцентної норми. *Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. München, 2015. P. 112–117.
 29. Кобирина Г. С. Роль акцентуации в дифференциации семантики в украинском пространстве. *Исследования по славянской диалектологии. Актуальные аспекты изучения лексики славянских диалектов*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016. Вып. 18. С. 182–190.
 30. Кобирина Г. С. Современные акцентные типы прилагательных в говорах Чернобыльской зоны как рефлекс праславянских акцентных парадигм. *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2015–2017*. Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2018. С. 150–161.
 31. Кобирина Г. С. Атлас української мови як джерело дослідження української діалектної системи. *Gwary Dziś. Vol. 2020. 12. S. 141–151*.

Статті в інших наукових виданнях

32. Кобирина Г. С. Акцентуація непохідних іменників жіночого роду говірки с. Бітля Турківського району Львівської області (динаміка історичних змін). *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі*. Львів: Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 222–237.

33. Кобирилка Г. С. Акцентологічні проблеми опису діалектної лексики. *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти*. Глухів, 2005. С. 212–218.
34. Кобирилка Г. С. Специфіка акцентуації непохідних іменників чоловічого роду бойківських говірок у відношенні до акцентуації у праслов'янській мові. *Діалектологічні студії*. Львів, 2005. № 5. С. 95–103.
35. Кобирилка Г. С. Український діалектний наголос у лінгвогеографічному аспекті. *Діалектологічні студії*. Львів, 2006. № 6. С. 253–259.
36. Кобирилка Г. С. Наголос у системі формотворення. *Лінгвістичні студії*. Черкаси, 2006. С. 183–188.
37. Кобирилка Г. С. Деякі особливості наголошування в західнополіських говірках. *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 115–120.
38. Кобирилка Г. С. Наголошування форми називного відмінка множини іменників, запозичених з польської мови, у бойківських говірках. *Мовознавчі студії*. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 173–178.
39. Кобирилка Г. С. Літературно-діалектна взаємодія південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні. *Мовознавчі студії*. Дрогобич, 2010. Вип. 3. С. 129–138.
40. Кобирилка Г. С. Із спостережень над наголошуванням у фразеологізмах. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 209–215.
41. Кобирилка Г. С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Складенка*. Київ, 2012. С. 121–132.
42. Кобирилка Г. С. Особливості наголошення зворотного займенника в українському діалектному просторі. *Діалектологічні студії 10. Традиції і новаторство*. Львів, 2015. С. 146–153.
43. Кобирилка Г. С. Діалектний текст як джерело дослідження особливостей наголошення особових займенників. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ: КММ, 2015. С. 166–175.
44. Кобирилка Г. С. Деякі особливості наголошування іменників у закарпатському говорі (на матеріалі марамороських говірок). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Ареалогія й ономастика. Матеріали міжнародної наукової конференції (13–14 жовтня 2016 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. Вип. 21. С. 88–91.
45. Кобирилка Г. С. Наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2020. С. 43–50.

Тези доповідей

46. Кобиринка Г. С. Протиставлення форм іменників за допомогою наголосу в бойківських говірках. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2008. С. 94–97.
47. Кобиринка Г. С. К проблеме украинско-русской интерференции на акцентном уровне. *Актуальные проблемы русской диалектологии и исследования старообрядчества*. Тезисы докладов Международной конференции. Москва, 2009. С. 113–115.
48. Кобиринка Г. С. Парокситонеза в покутсько-буковинських говірках: шляхи і завдання вирішення. *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження: Програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, посвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 74–76.
49. Кобиринка Г. С. Динамические процессы в местоименных энклитических формах в юго-западных говорах украинского языка. *Актуальные проблемы русской диалектологии*. Тезисы докладов Международной конференции, 27–28 октября 2012 г. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2012. С. 79–81.
50. Кобиринка Г. С. Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Тези доповідей на Міжнародній конференції. Київ: КММ. 2014. С. 230–236.
51. Кобиринка Г. С. Акцентуация как критерий в дифференциации украинского диалектного пространства (XIX – поч. XX ст.). *Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе*. Тезисы докладов Международной конференции, 30 октября – 01 ноября 2015 г. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2015. С. 107–110.

АНОТАЦІЯ

Кобиринка Г. С. Наголос у структуруванні українського діалектного континууму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2020.

Дисертація є комплексним дослідженням, у якому здійснено системний аналіз діалектного наголошування, визначено роль наголосу у структуруванні українського діалектного континууму.

Уперше в лінгвоукраїністиці з'ясовано роль наголосу в пізнанні структури говірки, говору, наріччя; визначено кадастр акцентуаційних явищ, які інтегрують та диференціюють український діалектний простір; розроблено методологію укладання акцентологічного питальника; запропоновано прийоми дослідження парокситонного наголошування на тлі вільного рухомого наголосу.

Простежено наголошування іменників, прикметників, числівників, займенників в українському діалектному континуумі через призму акцентних типів та тенденцій; схарактеризовано літературно-діалектну взаємодію на акцентуаційному рівні; з'ясовано роль наголосу у визначенні материнської основи говірки.

Констатовано, що в українському діалектному просторі функціонують дві акцентні системи: з вільним, рухомим наголосом – півночі і півдня як варіанти однієї української акцентної системи та сталим наголосом – лемківські говірки; найбільше диференційних рис зафіксовано в говірках південно-західного наріччя, зокрема карпатської групи, які спричинені зовнішніми чинниками.

Ключові слова: діалектний наголос, акцентуаційний тип, акцентна парадигма, парокситонне наголошування, тенденції наголошування, діалектний простір, говірка, територіальний варіант, акцентологічний питальник.

SUMMARY

Thesis for a doctor of philological sciences in specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2020.

The dissertation is innovative research in which a systematic analysis of the dialectal stress is carried out, the role of accent in structuring the Ukrainian dialect continuum is determined.

The thesis combines such different approaches to the study of dialectal emphasis, as: descriptive, arealogical, textological and elements of the historical and comparative approach as well, which made it possible to determine the trends of stressing, which operate in the Ukrainian dialectal continuum, to trace the history of their formation, outline the arealogical characteristic of accentuation phenomena or features, to reveal the emphasis functions, determine inter- and extralingual factors, which have an effect on the dynamic processes of dialectal emphasis.

For the first time in the Ukrainian linguistics, the role of emphasis in the knowledge of the manner of speaking, patois and the dialect structures. The cadastre of accentuation phenomena that integrate and differentiate the Ukrainian dialectal space are determined. Proposed techniques for studying a paroxiton emphasis on the free moving emphasis background and the concept of concluding an accenting program-questionnaire from dialectal accentencing, which consists in the

accumulation of dialectal features that combine and differentiate the Ukrainian dialects.

The emphasis of nouns, adjectives, numerals and pronouns in Ukrainian dialects through the prism of accent types of moving / immovable emphasis traced. It is noted, that the models, the principles of studying and describing the dialectal accent system to some extent correlating with the principles, methods of studying the accent system of the literary standard. At the same time, these ones have own specifics, which are primarily in awareness, researcher orientation in space and time; the need to take into account not only the codified norm, but also an area of the dialectal system study, the history of its formation, the age-related characteristics of the speakers.

It is found that in the Ukrainian dialect space in the dialects with a free, moving emphasis, not fixed in syllable or morpheme, there are functioning regularities of emphasis, which, according to the territorial distribution and intensity of manifestation, are different, in particular: a) all-Ukrainian, operating throughout the Ukrainian space; b) operating in Ukrainian extensions with different intensity as variants; c) have a limited spectrum of action by territorial distribution (found only in separate dialects, dialects, counters).

The Southwest type of emphasis is proposed to qualify as a territorial literary-normative variant. It is emphasized, that this emphasis type is a typical southwestern feature, one of the lingual markers of this region.

It is stated that two emphasis systems are functioning in the Ukrainian dialect space – the north and south as the variants of one Ukrainian accent system with free, moving emphasis; the most of differential features are recorded in the dialects of the southwest dialect, in particular the Carpathian group, which are caused by external factors.

It is emphasized that the study of the dialectal stress includes not only separate accentance features that distinguish the dialect, the patois, the manner of speaking in the linguistic space, and the word as a whole, with its lingual and extralingual characteristics, as the emphasis does not exist outside the word, but is its separate component that interacts with other components in paradigmatic and syntagmatic terms.

It is concluded that the dialectal stress are: a complex system organization with a set of relevant features that are formed for centuries as a unit of language – a multifaceted phenomenon, is in relationship to other language levels; is one of the means of a structural organization of a word; a linguistic-territorial organization, the study of which involves an analysis of integration and differential features in the speech space.

Key words: dialect emphasis, accentuation type, accent paradigm, paroxitonic emphasis, trends of emphasis, dialectal space, dialect, territorial variant, accentual inquirer.

Підписано до друку 7.04.2021 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 2,76. Наклад 100 прим. Зам. № 2048.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41

